

UNIVERZET U SARAJEVU
FAKULTET POLITIČKIH NAUKA
MEĐUNARODNI ODNOSI I DIPLOMATIJA

Bošnjaci i NDH: Moranje ili slobodan izbor

Magistarski rad

Student

Hamza Memišević

Broj indeksa: 1031/II-PIR

Mentor

Prof. dr. Šaćir Filandra

Sarajevo, novembar 2020.

Contents

Sažetak rada	2
1 Nastanak Kraljevine SHS i odnos Bošnjaka.....	4
2 Položaj Bošnjaka u prvoj Jugoslaviji.....	9
3 Jugoslavenska muslimanska organizacija u Jugoslavenskoj radikalnoj zajednici	18
4 Sporazum Cvetković – Maček i pokret za autonomiju Bosne.....	24
5 NDH i Bošnjaci: Politička dez/orijentiranost bošnjačkog naroda tokom Drugog svjetskog rata	29
5.1 Muslimanske rezolucije: distanciranje od ustaških zločina	45
5.2 Autonomistička kretanja unutar bošnjačkog naroda	48
6 Odnos četnika prema Bošnjacima	55
7 Odnos komunista prema Bošnjacima	60
Zaključak.....	67

Sažetak rada

Pluralizacijom društva i društvenih prilika ova tema se oslobađa ideološkog monopola. U periodu druge Jugoslavije demistifikacija ovako osjetljivih tema nije bila moguća zbog ideološke ograničenosti režima, te zbog uspostavljanja novog poretku, koji je zahtijevao jednu interpretaciju obojenu bojama vlasti. Tokom XX. stoljeća Bošnjaci i njihova država bili su objekt srpsko-hrvatske subjektivnosti. Konzistentnost velikosrpske i velikohrvatske ideje prema Bosni i bošnjačkom narodu je neupitna. Paternalistički odnos ispoljava se tokom formiranje prve Jugoslavije, a i kasnije nakon uspostave Kraljevine SHS. Mačehinski odnos prema Bosni i bošnjačkom narodu, posebno je bio izražen tokom rješavanja hrvatskog pitanja kroz sporazum Cvetković – Maček. Ti događaji nam kazuju o historijskom kontinuitetu ekspanzionističke politike u srpskoj i hrvatskoj političkoj kulturi. U takvim okolnostima bošnjačka politika zahtijevala je pragmatičnost i spremnost na razne kompromise.

Primarni cilj u našem naučno – istraživačkom radu biće analiza bošnjačke pozicije u prvoj Jugoslaviji i bošnjačko iskustvo prve Jugoslavije. Dalji fokus rada biće na bošnjačkom pokretu za autonomiju koji je predvodio dr. Dzafer beg Kulenović i prilikama u bošnjačkom narodu u oči početka rata na prostoru Jugoslavije. Centralni dio rada odnosi se na bošnjačku poziciju u Drugom svjetskom ratu i odnos Bošnjaka prema NDH. U ovom dijelu rada fokus ćemo staviti na kretanja unutar bošnjačkog naroda tokom Drugog svjetskog rata, ali i na odnos drugih aktera prema bošnjačkom narodu i Bosni, prvenstveno se misli na ustaški, četnički i partizanski pokret.

Dvije su glavne hipoteze od kojih polazimo u raspravi o ovoj temi.

Prva: Bošnjaci prvu Jugoslaviju doživjeli kao veliko razočarenje u smislu osnovnih prava.

Druga: Bosna i Hercegovina i bošnjački narod našli su se protiv svoje volje u NDH. Kada govorimo o participaciji Bošnjaka u NDH, polazimo od pretpostavke da je Jugoslavenska muslimanska organizacija stupanjem u Jugoslavensku radikalnu zajednicu prestala sa postojanjem i da nije djelovala tokom Drugog svjetskog rata. Angažman određenog broja Bošnjaka u vlasti NDH ne može se posmatrati kao kolektivni čin, već kao personalna participacija.

Dakle rad je omeđen interesom za bošnjačko političko organiziranje uoči i tokom Drugog svjetskog rata sa fokusom na NDH. Kroz naš rad analizirat ćemo i stavove drugih domaćih vojno političkih aktera.

1 Nastanak Kraljevine SHS i odnos Bošnjaka

Povoljno međunarodno ozračje, koje se manifestiralo kroz pobjedu sila Antante i proklamiranje prava na samoodređenje, izraženo kroz pisanje Lenjina u Dekretu o miru i četrnestačaka predsjednika SAD Vudro Vilsona, utrli su put ka stvaranju Kraljevine SHS. Svakako da je ideja ujedinjenja južnoslavenskih naroda imala svoju genezu, različite motive i interpretacije narode, pri samom činu stvaranje nove države. Prilikom izbijanja Prvog svjetskog rata od zemalja, koje su tvorile buduću državnu zajednicu samo su Kraljevina Srbija i Kraljevina Crna Gora bile nezavisne i uživale određenu međunarodnu prepoznatljivost. Kao ključni podstrekaci u stvaranju prve Jugoslavije nameću se Jugoslavenski odbor i srpska vlada. Svoju snagu za političko djelovanje Jugoslavenski odbor crpi iz „jugoslavenskih političara i javnih radnika, poznatih po svom antihabsburškom raspolaženju“.¹ Uspješno vođene bitke i pobjeda u Balkanskim ratovima, što je za posljedicu imalo teritorijalno širenje srpskih teritorija, istura Srbiju na stratešku poziciju u procesu stvaranja nove države. U procesu formiranje nove države, neosporna je činjenica da se svaka strana vodila svojim interesima i motivima.

Srpska nacionalno strateška opredjeljenja, kretala su se između tzv. istočne postavke buduće države, koja je podrazumijevala ujedinjenje između Bugara i Srba, te drugog rješenja tzv. zapadnog, koje se nadahnjivalo spisima Ilije Garašnina. Na kraju prevladalo je zapadno rješenje, a prema kojem treba formirati jugoslavensku državu u kojoj će glavnu riječ voditi Srbija.² Niška deklaracija predstavlja prvi zvanični dokument pisan od strane srpske vlade, gdje se ističu intencije srpske politike i motivi.

Kao najznačajniji zaključak Niške deklaracije izdvaja se borba za očuvanje nezavisnosti Srbije i borba za oslobođenje porobljene braće Srba, Hrvata i Slovenaca.³ Svoju polazišnu osnovu Niška deklaracija izvlači iz pisanja Ilije Garašanina, a konture buduće države prethodno su temeljito razrađene od strane Nikole Pašića, a gdje bi se nova država prostirala po teritoriji od Klagenfurta, Segedina i Maribora.⁴ Približavanju stavova između Jugoslavenskog odbora i srpske vlade, doprinijeli su zaključci Londonskog sporazuma, prema kojem se Italiji davao

¹ Mustafa Imamović, Historija Bošnjaka, Bošnjačka Zajednica Kulture Preporod, Sarajevo 1998, str. 473

² Branko Petranović, Istorija Jugoslavije Prva knjiga, Nolit - Beograd, str. 5, 9

³ Mustafa Imamović, Historija države i prava Bosne i Hercegovine, Magistrat, Sarajevo 2003, str. 272

⁴ Lazar Vrktić, Izabrana djela knj. 4, Meditarran Publishing, Novi Sad 2009, str. 111

signifikantan dio hrvatskih i slovenskih teritorija, a Srbiji je trebala računati na teritorij, koji bi obuhvatio prostor Velike Srbije.

Strah na strani Hrvata i Slovenaca, izazvan zaključcima Londonskog ugovora davao je srpskoj vlasti dovoljno manevarskog prostora za buduća djelovanje. Kao argument za navedenu tezu dragocjeno je mišljenje Desimira Tošića, koji demistificira intencije srpske vlade u vezi sa zaključcima Londonskog ugovora, tvrdeći da sporazum nije davao nikakve teritorijalne ustupke Srbiji, već Italiji i da lamentacija i jadikovanje, zbog neprihvatanja Londonskog ugovora predstavlja „još jedan falsifikat koji je u upotrebi kao deo naših 'srpskih istina'“.⁵ U mjesecu maju 1917 godine donesena je još jedna deklaracija, koja je tretirala buduće društveno – političke odnose, tzv. Majska deklaracija, u čijoj osnovi je ideja da buduću državu Južnih Slavena treba oformiti „pod žezлом habsburško – lorenske dinastije“.⁶

Krfskoj deklaraciji prethodio je sastanak u Nici 1917 godine. Sastanak je upriličen između Jugoslavenskog odbora i srpske vlade, a na sastanku su izrečene riječi, koje su u mnogome naslućivale sudbinu Bošnjaka u budućoj državi. Ante Trumbić je imao određeni nivo senzibiliteta prema Bosni smatrajući to zamršenim pitanjem, koje će zahtijevati pronicljivost i oštromost prilikom rješenja. Stojan Protić izaslanik srpske vlade, u pogledu Bosne i bošnjačkog stanovništva kazao je sljedeće “Pustite vi to nama. Mi imamo rješenje za Bosnu. Kakvo gospodine Protiću? – pitao je Trumbić znatiželjno. Kad prijeđe naša vojska Drinu, dat će Turcima dvadeset i četiri sata, pa makar i četerdeset osam, vremena da se vrate na pradjedovsku vjeru, a što ne bi htjelo, to posjeći, kao što smo u svoje vrijeme uradili u Srbiji... Govorite li Vi to ozbiljno, gospodine Protiću? Najozbiljnije, gospodine Trumbiću. U Bosni se s Turcima neće moći po evropski, nego po našu.“⁷

U takvim okolnostima Jugoslavenski odbor i srpska vlada nalaze se na otoku Krf, u mjesecu julu 1917 godine, obavljaju niz pregovora i izlaze sa zaključcima da buduća država

⁵ Prema: Zlatko Paković, Desimir Tošić, razvejavanje stereotipa, Beograd Politika, 08.11.2008

⁶ Mustafa Imamović, Historija Bošnjaka, str. 476

⁷ O detaljima sastanka i izjavama sudionika pogledati: Ivan Meštrović, Uspomene na političke ljude i događaje, Nakladni zavod Matice Hrvatske, Zagreb 1983, str. 65-66

Dr. Adnan Jahić donosi drukčiji prikaz odnosa Stojana Protića prema Bošnjacima, navodeći njegove prijedloge u vezi ustava buduće države, gdje je tražio podjelu na samoupravna područja, a također u nekim pitanjima dijelio je mišljenje JMO. Pogledati: Adnan Jahić, Vrijeme izazova: Bošnjaci u prvoj polovini XX stoljeća, str. 124-127.

treba da počiva na osnovama „nacionalnog jedinstva Srba, Hrvata i Slovenaca, i načela samoopredjeljenja, na osnovu kojih se postavlja zahtjev za stvaranjem zajedničke države“.⁸

U deklaraciji se dalje ističe, da buduća država treba počivati na načelima ustavne parlamentarne monarhije sa Karađorđevićima na čelu države, te rješava niz drugih pitanja. Tokom donošenja zaključaka Krfske deklaracije, kao esencijalno pitanje utvrđilo se uređenje buduće države, da li će buduća država počivati na principima unitarne države ili složene države. Ipak, ovo pitanje ostalo je neriješeno u sklopu Krfske deklaracije, shodno tome uređenje buduće države riješeno je kroz Vidovdanski ustav, koji je donešen 1921 godine.

Dr. Mustafa Imamović konstatira da su Bošnjaci bili izvan političkih krugova, koji su diktirali procese, koji su se ticali uređenja buduće države, sve do 1917 i 1918 godine kada počinju participirati u procesu stvaranja buduće države.⁹ Po donošenju Krfske deklaracije i Majske deklaracije, Bošnjaci iskazuju određeni interes za vlastitu budućnost. Razloge početne pasivnosti i inertnosti prema zajedničkoj državi Južnih Slavena treba potražiti u držanju Bošnjaka prema Austro-Ugarskoj monarhiji, ali i u pozicijama Bošnjaka tokom Prvog svjetskog rata.

Unatoč početnim neslaganjima sa okupacijom Bosne od strane Austro-Ugarske, većinski dio Bošnjaka vremenom prihvata novu realnost i organizira život u novim okolnostima. Bitan činilac u pružanju potpore Bošnjaka vladavini Austro-Ugarske, jeste priznanje Islama kao ravnopravne religije u sklopu carstva. Bošnjaci su bili odani Austro-Ugarskoj Monarhiji, što je posebno došlo do izražaja tokom Prvog svjetskog rata, gdje su se pokazali kao izuzetno hrabri vojnici na strani Austro-Ugarske. Svrstavanje Osmanskog carstva uz Centralne sile imalo je pozitivan utjecaj na djelovanje Bošnjaka tokom rata.

Privrženost habsburškoj monarhiji učvrstio je strah, zbog mogućeg pripojenja Bosne Srbiji.¹⁰ Negativno iskustvo ostalih muslimanskih zajednica, koje su se nakon Balkanskih ratova našle pod vlašću Srbije doprinio je osjećaju nelagode kod Bošnjaka. Nakon okončanja bitke na Ceru srpska vojska potpomognuta pripadnicima crnogorske vojske izvršila je upad na područje Bosne i Hercegovine i počinila zločine, zanemarujući činjenicu da su bošnjački prvaci stali u zaštitu srpskog stanovništva po izbijanju sukoba između Srbije i Austro-Ugarske. Takva

⁸ Mustafa Imamović, Historija države i prava Bosne i Hercegovine, str. 274

⁹ Mustafa Imamović, Historija Bošnjaka, str 475.

¹⁰ Husnija Kamberović, Hod po trnju: Iz bosanskohercegovačke historije 20. stoljeća, Institut za istoriju u Sarajevu, Sarajevo 2011, str. 10

iskustva nisu mogla ohrabriti Bošnjake, da se upuste u političke akcije, sa onima koji su prethodno vršili zločine nad njima.

Kao ključni promicatelji bošnjačke politike u pogledu budućih društveno – političkih odnosa izdvajaju se Šerif Arnautović, Safvet beg Bašagić, Mehmed Spaho i Džemaludin Čaušević. Šerif Arnautović nastoji diktirati pravac bošnjačke politike pišući Memorandum, gdje zahtjeva autonomiju Bosne u sklopu Austro-Ugarske, pravdajući taj zahtjev samostalnošću srednjovjekovne Bosne i posebnošću u sklopu Osmanske imperije.¹¹ Odnos Safvet bega Bašagić po pitanju budućeg državnog uređenja bio je promjenjiv. U početku je iskazivao želju za ujedinjenjem hrvatskih zemalja, da bi kasnije izmijenio mišljenje, predlažući ujedinjenje južnoslavenskih zemalja u sklopu Austro-Ugarske Monarhije, ali bez Srbije i Crne Gore.¹²

Odnos Mehmeda Spahe prema budućem uređenju države, važan je zbog njegove uloge u poslijeratnom periodu, kada je postao vođa Bošnjaka i lider Jugoslavenske muslimanske organizacije. Spaho je zauzeo opredjeljenje koje se kretalo „u smislu jugoslavenstva“, a potporu ujedinjenju južnoslavenskih zemalja iskazao je i Džemaludin Čaušević u razgovoru sa Korošcem kazajući „Radite šta znate, ja će pomoći svaki rad koji našem narodu donosi slobodu. Dosta mi je naše, turske i njemačke vlade“.¹³

Izvjestan neuspjeh Centralnih sila u ratu naslućivao je razvoj situacije u pravcu jugoslavenske ideje. Konačnom ujedinjenju i stvaranju Kraljevine SHS prethodilo je formiranje Države SHS, koja je nastala u trenutku kada je Hrvatski sabor prekinuo veze sa Austro-Ugarskom. Bosna i Hercegovina je postala dijelom ove države. Vlast u Bosni i Hercegovini preuzima Narodno vijeće SHS, a ubrzo se formira i Zemaljska vlada.

U zemlji su i dalje vladale neprilike, stoga se Narodno vijeće Bosne i Hercegovine umjesto organiziranja vlastitih vojnih formacija odlučilo da pozove vojne jedinice srpske vojske da uspostavi mir na tlu Bosne i Hercegovine. Srpske vojne formacije 6. novembra 1918 ulaze u Sarajevo, a srpska vlada komentirajući ova zbivanja izjavljuje da „je stavila do znanja Narodnoj vlasti Bosne i Hercegovine da odustaje od namjere i akcije priključenja Bosne i Hercegovine Srbiji i da su jedinice srpske vojske dobile naredbu da u Bosni i Hercegovini osiguraju političko

¹¹ Isto. str. 12

¹² Adnan Jahić, *Vrijeme izazova: Bošnjaci u prvoj polovini XX stoljeća*, Bošnjačka nacionalna zajednica za Grad Zagreb i Zagrebačku županiju i Bošnjački institut Fondacija Adila Zulfikarpašića, Zagreb, Sarajevo 2014, str.86

¹³ Pogledati: Šaćir Filandra, *Bošnjačka politika u XX. Stoljeću*, Sejtarija, Sarajevo 1998, str. 49, Husnija Kamberović, *Hod po trnju*, str.13

stanje pod kontrolom vlade Bosne i Hercegovine“.¹⁴ Sam čin ujedinjenja Kraljevine Srbije i Države SHS desio se 1. decembra 1918 godine i tim aktom nastala je nova država Kraljevina SHS.

Nastankom Kraljevine SHS biva zatvoreno jedno poglavlje historije, a otvoreno drugo. Dr. Nijaz Duraković ističe da je Bosna i Hercegovina dobrovoljnim putem pristupila Kraljevini SHS, pošto je prethodno imala Narodno vijeće i Zemaljsku vladu.¹⁵

Ipak, mišljenja smo da je ova dobrovoljnost i demokratičnost bila apsolutno irelevantna za srpske političke krugove. U jugoslavenskoj ideji Bošnjaci su tretirani kao objekti, a ne subjekti politike. Njihova posebnost i subjektivitet bivaju potisnuti što je vidljivo iz samog naziva države. Podređen položaj i marginalnost bivaju posljedica deosmanizacije Balkana i slabljenja Osmanske imperije. Odlaskom Osmanskog carstva Bošnjaci i njihova država postaju objektom srpsko -hrvatskih nagodbi, nemoćni da razmišljaju u državno nacionalnim kategorijama, već fokus stavljaju na očuvanje vlastitog naroda.

Dakle, Bošnjaci su bili politički desubjektivizirani u samom procesu formiranju nove države, te su naknadno izlazili sa prijedlozima i idejama koje su se ticale statusa njihove domovine. Strah od marginalizacije u novoj državi i bojazan da će jugoslavenstvo postati sredstvo za prevođenje „u Srbe, odnosno Hrvate“¹⁶ postaju najveće brige Bošnjaka u Kraljevini SHS.

¹⁴ Mehmedalija Bojić, Historija Bosne i Bošnjaka, TKD Šahinpašić, Sarajevo 2001, str.158

¹⁵ Nijaz Duraković, Prokletstvo Muslimana, Sarajevo 1993, str. 124

¹⁶ Šaćir Filandra, Bošnjačka politika u XX. Stoljeću, str. 50

2 Položaj Bošnjaka u prvoj Jugoslaviji

Na ruševinama velikih carstava nastali su novi državno - pravni subjekti. Kraljevina SHS predstavljala je novi državno pravni realitet. Specifičnost Kraljevine SHS ogledala se u njenoj multi-etničnosti i multi-konfesionalnosti. Takvo ustrojstvo države bilo je slično prethodnim imperijama protiv kojih su se balkanski narodi agresivno borili. Ipak, srpska politička elita nije uvažavala etničku šarolikost već je nastalu državu doživjela isključivo kao nacionalnu državu jednog naroda. Pod pojmom jednog naroda prepostavljaljalo se postojanje tri plemena, koja u konačnici tvore jedan narod.

U kontekstu teorija o narodnom jedinstvu Sima Marković, jedan od vođa Komunističke partije u Kraljevini SHS kazao je da je „srpska teorija o narodnom jedinstvu Srba, Hrvata i Slovenaca samo maska srpskog imperijalizma“.¹⁷ U novonastaloj državi, oslanjajući se na vojsku Srbija su se nametnuli kao vodeća nacija. Pozicioniranje Srba kao dominantne nacije prouzrokovalo je nelagodu i strah kod drugih naroda, posebno kod manjinskih grupa u koju su spadali Bošnjaci. Uzimajući u obzir, da je srpsku nacionalno političku aktivnost u 19. stoljeću, srpski političar Stojan Novaković okarakterisao kao „generalno trebljenje Turaka iz naroda“¹⁸, strah je bio opravdan. Na tragu ovih razmišljanja tokom zaključivanja Krfske deklaracije bio je Dušan Vasiljević, koji je nastojao izgraditi narativ prema kojem su pravoslavci stradavali od muslimana i katolika, i da se za to trebaju osvetiti.¹⁹

Položaj Bosne i Hercegovine i bošnjačkog naroda u prvoj Jugoslaviji može se sagledavati kroz tri faze. Prva faza jeste period od nastanka države, pa do izglasavanja prvog ustava koji je definisao državu kao centralističku. Zatim period do zavođenja šestojanuarske diktature i suspendiranja ustava. Treću fazu predstavlja period nakon ubistva kralja Aleksandra i postepena revitalizacija parlamentarnog života.

Već na samom početku zajedničke države Bošnjaci bivaju izloženi brutalnoj torturi i zločinima. Marginalizacija, stigmatizacija i diskriminacija Bošnjaka postaje obilježje nove

¹⁷ Olivera Milosavljević, „Levica i nacionalizam u Srbiji“, u : Sloboda, jednakost, solidarnost i internacionalizam: izazovi i perspektive savremene levice u Srbiji, Beograd, 2008, str. 189

¹⁸ Mustafa Imamović, Historija Bošnjaka, str.329, Praksa nacionalističkih ideologija bila je prikazati slavenske muslimane kao strani element i poistovjetiti ih sa Turcima.

¹⁹ Atif Purivatra, Jugoslavenska muslimanska organizacija u političkom životu Kraljevine SHS, Svjetlost, Sarajevo 1977, str. 21-22

države. Od samog početka država je oblikovana prema željama srpskih političkih krugova. Nikola Pašić upitan šta očekuje od buduće države, i u kojem se pravcu država i odnosi između naroda trebaju razvijati izjavljuje sljedeće „Mi nismo mislili da oni baš budu sluge, ali mora se znati ko je gazda“.²⁰

U Bosni i Hercegovini situacija je bila alarmantna. Zločini nad bošnjačkim življem činjeni su svakodnevno bez ikakvog straha od posljedica. Praksa činjenja zločina, zastrašivanja i diskriminacije imala je samo jedan cilj, a to je stvoriti društvo u kojem će se bespogovorno izvršavati naredbe iz Beograda. Koliko je situacija bila zabrinjavajuća najbolje pokazuje protest reis uleme Džemaludina Čauševića, koji u intervjuu za francuski časopis *Le Temps* navodi podatak da je hiljade ljudi ubijeno, spaljeno, na stotine kuća spaljeno i apelira na francusku vladu da se zainteresuje za položaj Muslimana u Jugoslaviji.²¹ Nacionalistički ispad, izljevi mržnje i animozitet prema Bošnjacima izražen od strane pravoslavaca i katastrofalan položaj bošnjačkog naroda primorao je Svetozara Pribićevića da reagira. On je u svom apelu upućenom Zemaljskoj vradi BIH kazao „ako bi se produžilo gonjenje muslimana od strane pravoslavnih, to može vrlo rđavo i kobno dejstvovati na unutrašnje odnose u zemlji i položaj u inostranstvu“.²²

Vodeći politički krugovi u državi nisu dopuštali da se status Bošnjaka internacionalizuje i prikaže u svijetu zbog straha od posljedica, jer se država nalazila u fazi priznavanja, a mirovna konferencija još nije bila okončana. Takozvanim San Žermenskim ugovorom Kraljevina SHS preuzela je određene obaveze prema manjinskim grupama. Članom 10. San Žermenskog ugovora Kraljevina SHS se obavezala da će za muslimane važiti islamsko pravo, da će uživati punu sigurnost i da će njihove vjerske institucije uživati protekciju. Sakib Korkut odigrao je važnu ulogu i svakako je najzaslužniji za unošenje navedenih odredbi u San Žermenski ugovor i prezentiranje položaja Bošnjaka u novonastaloj situaciji.²³

²⁰ Grupa autora, *Snaga lične odgovornosti: prijatelji o Latinki Perović*, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, *Snaga lične odgovornosti*, Beograd 2008, str. 101

²¹ Šaćir Filandra, *Bošnjačka politika u XX. Stoljeću*, str. 59, Mustafa Imamović navodi da je u prvim godinama novonastale države samo na području istočne Hercegovine ubijeno preko tri hiljade Bošnjaka, bez ikakvog sudskog procesa. Pogledati: Mustafa Imamović, *Historija Bošnjaka*, str. 489, Bećir Tanović navodi podatke da je samo u periodu od 1918 do 1928 ubijeno 3.000 ljudi bošnjačke nacionalnosti bez sudskog postupka, Pogledati: Preporod, br. 15/478, Sarajevo 1. avgust 1990.

²² Atif Purivatra, *JMO u političkom životu Kraljevine SHS*, str. 34

²³ Safet Bandžović, *Iseljavanje Bošnjaka u Tursku*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo 2006, str. 325

Prema ovom ugovoru Bošnjaci su tretirani kao vjerska manjina, te su stoga lišeni nacionalno političkog subjektiviteta. Tretiranje i doživljavanje Bošnjaka kao vjerske anacionalne skupine ohrabrilo je srpske i hrvatske krugove na putu svojatanje Bosne i bošnjačkog naroda. San Žermenski ugovor nije umnogome unaprijedio i olakšao poziciju Bošnjaka i muslimanskih zajednica u Kraljevini SHS. Odredbe ovog ugovora nisu se odnosile na područje bivše Kraljevine Srbije, što je Muslimane u tzv. Južnoj Srbiji, Kosovu i Sandžaku ostavilo u nezavidnom položaju.²⁴

Dodatno komplikiranje prilika u bošnjačkom narodu uzrokovala je agrarna reforma. Posljedice agrarne reforme bile su smanjenje ekonomskih moći bošnjačkog naroda zbog gubitka zemljišnih posjeda. Efekt agrarne reforme u konačnici bio je osiromašenje bošnjačkog naroda. Na taj način drastično je izmijenjena vlasnička i etnička struktura. Mnogi bivši zemljoposjednici iz bošnjačkog naroda napustili su domovinu, a dojučerašnji kmetovi dobili su posjede.

U studiji Ekonomski genocid nad Bosanskim Muslimanima, koju su sačinila grupa autora izvodi se sljedeći zaključak da je u Bosni oduzeto 400.072 hektara i da je tim činom i onako nezavidan položaj Bošnjaka učinjen još težim, jer su izgubili ekonomsku moć koja je neophodna u stvaranju prepostavki za kulturni, obrazovni i nacionalni razvitak.²⁵

U krajnje nepovoljnim okolnostima za Bosnu i Hercegovinu i bošnjački narod izglasani je Vidovdanski ustav. Historijska činjenica je da je za ustav glasala i Jugoslavenska muslimanska organizacija najjača politička stranka Bošnjaka u prvoj Jugoslaviji. Razloge za izglasavanje ustava od strane bošnjačkih političara treba potražiti u koncesijama koje su date JMO, ali i u ciljevima političkog djelovanja ove stranke.

Kao glavne ciljeve u svom političkom djelovanju JMO je isticala osiguravanje vjersko prosvjetne autonomije, zaštita zemljoposjednika i očuvanje sigurnosti Bošnjaka. Koncesije koje su obećane od srpskih političkih krugova odnosile su se na poboljšanje položaja Bošnjaka,

²⁴ Safet Bandžović, Iskustva legalizirane „drugosti“ dometi i ograničenja manjinskog statusa Muslimana u Jugoslaviji, u : Muslimani Jugoslavije: odjeci mirovnog ugovora iz Saint – Germaina 1919, Sarajevo 2020, str. 199

Autor također navodi da je Kraljevina SHS prihvatile ovaj sporazum zbog finansijske pomoći od strane Francuske. Pogledati: Isto. Str. 198-199

²⁵ Mustafa Imamović, Kemal Hrelja, Atif Purivatra, Ekonomski genocid nad Bosanskim Muslimanima, MAG, Sarajevo 1992, str. 99-100, “Kad je u staroj Jugoslaviji provedena agrarna reforma bio je to još jedan veliki materijalni pad. Tada su nam ostali čardaci, a zemlja oduzeta, tada je jedna čitava društvena klasa ostala bez ikakvih materijalnih sredstava. Znam da je bilo ljudi koji nakon tih reformi, odnosno sveobuhvatnih pljački izvršenih nad muslimanima nisu do smrti izlazili iz kuća, ponos im nije dopuštao da pokažu kako su prodali svoje zlatne satove I nakit svojih žena, da su u jednoj poraznoj materijalnoj bijedi, da moraju tražiti pomoć od drugog kako bi preživjeli”. Pogledati: Okovana Bosna, Zurich, str. 161

vjerskih ustanova i rješavanje naknada za oduzete begovske posjede.²⁶ Ustavom iz 1921. godine Bosna i Hercegovina je kao zasebno područje likvidirana, iako je članom 135. poznat kao Turski paragraf očuvan privid teritorijalne cjelovitosti.

Kraljevina SHS nakon donošenja Vidovdanskog ustava

Vlast nije pokazivala interes za poboljšanje životnih prilika i podizanje standarda na prostoru Bosne. Investiranja su bila minimalna na područjima gdje su većinsko stanovništvo činile muslimanske zajednice, u Sandžaku, Makedoniji, Kosovu i Bosni, a diskriminatorska politika nastavljena je i u drugim oblastima, kao što su socijalna zaštita, kultura i obrazovanje.²⁷ Kakve su se neprilike nadvile nad Bosnom i bošnjačkim narodom najbolje pokazuje činjenica da je Bosna i Hercegovina u sklopu nove države nosila naziv „provincije u pozadini“.²⁸

Diskriminatorska politika prema Bošnjacima prenijela se i u države institucije, gdje su bili zapostavljeni i bez ikakvog stvarnog uticaja na dešavanja u zemlji. Praksa diskriminacije u državnim institucijama bila je prisutna i u početku i na kraju prve Jugoslavije. Rukovodeće pozicije u Bosni i Hercegovini, pa i niže činovničke pozicije bile su rezervisane isključivo za

²⁶ Atif Purivatra, Muhammed Hadžijahić, ABC Muslimana, Muslimanska biblioteka, Sarajevo 1990, str. 30-31.

²⁷ Safet Bandžović, Iseljavanje Bošnjaka u Tursku, str.314

²⁸ Kasim Suljević, Nacionalnost Muslimana: između teorije i politike, Otokar Keršovani, Rijeka 1981, str.

Srbe i Hrvate. Poražavajuća je činjenica da je na rukovodećim pozicijama od ukupno 273 mjesta, samo 17 mjesta otpalo na Bošnjake, a slična je situacija bila i u vojsci i diplomatičkoj.²⁹

Milan Srškić nastojeći da opravda politiku marginalizacije Bošnjaka u državnoj administraciji izjavio je sljedeće „Istina, trebalo bi, ali naši su muslimani nacionalno neopredijeljeni, a naša je država nacionalna. To je država Srba, Hrvata i Slovenaca i samo oni trebaju da je reprezentuju“.³⁰

Politika marginalizacije Bosne i bošnjačkog naroda svoj kontinuitet pokazala je tokom šestojanuarske diktature. Uvođenje šestojanuarske diktature imalo je negativne posljedice na cijelokupno stanje u državi. Ukinut je ustav iz 1921. godine, zabranjen je rad političkim strankama, raspušten je parlament, a sam naziv države biva izmijenjen u Kraljevina Jugoslavija. Dvije godine nakon uvođenja šestojanuarske diktature donesen je Oktroirani ustav kojim je potvrđen nacionalni unitarizam i centralizam. Kralj Aleksandar je ovu odluku pravdao u cilju viših državnih i nacionalnih interesa. Iz vizure bošnjačkih nacionalno političkih interesa šestojanuarska diktatura imale je nesagledive posljedice. Zemlja je doživjela unutrašnju reorganizaciju pa je „umjesto na 33 oblasti, podijeljena na devet banovina“.³¹

Bosna i Hercegovina je podijeljena na četiri banovine Zetsku, Primorsku, Vrbasku i Drinsku. Posljedica ove odluke bila je slabljenje bošnjačkog faktora i Bosne i Hercegovine kao teritorijalno političkog individualiteta. Glavni zagovornik ideje rasparčavanja Bosne i Hercegovine bio je Milan Srškić. Svoju ideošku ostrašćenost i averziju prema Bosni iskazao je kroz izjavu „da Bosna i Hercegovina kao pokrajinska individualnost i kao geografski pojam, treba za na vijek da nestane“.³² Ivan Meštrović navodi da je Milan Srškić odigrao glavnu ulogu prilikom komadanja Bosne i Hercegovine na četiri banovine. Svoje djelovanje u pravcu komadanja Bosne i Hercegovine pravdao je sljedećim stavom: „Radi Turkeša. Ja ne mogu u Bosni gledati minareta, oni moraju da nestanu“.³³

Kroz uspostavu diktature kralj je nastojao afirmirati nacionalno jedinstvo i državni unitarizam. Kralj Aleksandar bio je svjestan da njegove odluka neće biti prihvaćena među

²⁹ Atif Purivatra, Nacionalni i politički razvitak Muslimana, Svjetlost, Sarajevo 1972, str. 153, Dr. Safet Bandžović navodi podatak da su u prvoj Jugoslaviji Bošnjaci u vojsci imali samo dva oficira Muhameda Hromića i Mustafu Bešagića, dok je u diplomatskom aparatu djelovao jedino književnik Hifzi Bjelavac kao ataše u Turskoj. Pogledati: Safet Bandžović, Iseljavanje Bošnjaka u Tursku, str. 329

³⁰ Alija Isaković, O nacionaliziranju Muslimana, Globus, Zagreb 1990, str. 266

³¹ Mehmedalija Bojić, Historija Bosne i Bošnjaka, str. 172

³² Safet Bandžović, Iseljavanje Bošnjaka u Tursku, str. 332

³³ Ivan Meštrović, Uspomene na političke ljude i događaje, str. 213

Bošnjacima, ali i Hrvatima stoga je jasno kazao da „tamo gde treba sprečavati štetnu akciju budite odlučni ne popuštajte i lomite je u korenu, ne upuštajući se u frontalnu borbu“.³⁴

[Kraljevina Jugoslavija nakon šestojanuarske diktature](#)

U ovom periodu Beograd je nastojao stvoriti novu elitu u bošnjačkom narodu. Uvođenjem šestojanuarske diktature kao predstavnici Bošnjaka pojavljuju se pripadnici kulturno prosvjetnog društva Gajret. Pripadnici kulturno prosvjetnog društva Gajret svoju lojalnost Beogradu dokazali su tokom Balkanskih ratova i Prvog svjetskog rata, ipak kao ključna stvar

³⁴ Safet Bandžović, Koncepcije srpskog kulturnog kluba o preuređenju Jugoslavije 1937-1941, Prilozi 30: str. 181

koja je doprinijela njihovom protežiranju od strane Beograda jeste opredjeljenje da se Bošnjaci nacionaliziraju u Srbe.³⁵

Određeni članovi Gajreta sa velikim oduševljenjem pozdravili su odluku kralja Aleksandra govoreći sa ushićenjem o njegovoj oštromnosti i pronicljivost. Tako je Dževad Sulejmanpašić iskazao pohvalan stav o odluci, da se Bosna i Hercegovina podijeli na četiri banovine, komentarišući to na sljedeći način “od posebne je važnosti likvidacija svakog pokrajinskog partikularizma koji je među muslimanima otisao možda dalje nego i kod jednog drugog dela našeg naroda“.³⁶

Donošenje zakona o islamskoj vjerskoj zajednici 1930. godine dodatno usložnjava poziciju bošnjačkog naroda. Glavna odredba zakona o islamskoj vjerskoj zajednici ogleda se u stavljanju izvan snage Statuta iz 1909. godine. Tim zakonom Muslimanima se negira pravo na autonomiju u vođenju vjerskih i vakufsko prosvjetnih aktivnosti. Krajnje intencije Beograda prema Bošnjacima iskazane su prilikom smjene reis uleme Čauševića, kada je Ibrahim Maglajlić postavljen za novog reis ulemu, a Beograd za novi duhovni centar Muslimana.³⁷

Pripadnici islamske vjere svakodnevno su trpili brojne nedaće i doživljavali brojne nelagode. Događaj koji se zbio u gradu Višegradu neposredno po zavođenju diktature oslikava na najpotpuniji način težak položaj Bošnjaka. Naime dječak bošnjačke nacionalnosti po imenu Abdulah Kapetanović prilikom obilježavanja dana Sv. Save bio je primoran da recituje pjesmu sljedećeg sadržaja:

Hvala što ste gosti mili,
Posetili našu slavu,
Da bi skupa proslavili,
Nemanjića Sv. Savu.³⁸

Kada govorimo o razlozima koji su kompromitirali prvu Jugoslaviju bošnjačkom narodu, te razloge treba tražiti u percepcijama o Islamu kao stranom elementu, u krajnje omalovažavajućem odnosu prema nacionalnom identitetu Bošnjaka, te pokušajima prisvajanja

³⁵ Zlatko Hasanbegović, Jugoslavenska muslimanska organizacija 1929-1941 u ratu i revoluciji, Zagreb 2012, str. 99, 102

³⁶ Isto, str. 107

³⁷ Mehmedalija Bojić, Historija Bosne i Bošnjaka, str. 173, 175

³⁸ Adnan Jahić, O neuspjehu nacionaliziranja bosanskohercegovačkih muslimana u monarhističkoj Jugoslaviji, 2010, u : Facing the past, Searching for the future: The history of Yugoslavia in the 20th century, Sremska Kamenica, str. 263-280

Bosne srpskom ili hrvatskom nacionalnom prostoru. Islam predstavlja poseban element bošnjačkog identiteta. Istina je da nisu svi Bošnjaci u vjerskom smislu muslimani, ali su svi kulturološki pripadali njegovom kulturnom krugu. Ipak ono što je bila zajednička karakteristika Bošnjaka u tim teškim vremenima, jeste dubinska, pupčana, krvna, dubinska i neraskidiva veza sa Bosnom i Hercegovinom i svojim nacionalnim identitetom. Pokušaji nacionaliziranja Bošnjaka u pravcu srpske ili hrvatske nacionalne ideje stoga nikada nisu ostvareni.

Dr. Ivo Pilar konstatirao je „da se unutarnja priroda islama najviše opire nacionaliziranju Muslimana, bilo to u hrvatskom bilo u srpskom smislu“.³⁹ Pojedinci iz bošnjačkog naroda prvenstveno oni koji su učestvovali u političkom životu prve Jugoslavije iz različitih razloga opredjeljivali su se za srpsku ili hrvatsku nacionalnu ideju. Rijetki su istinski prihvatali srpske i hrvatske nacionalne ideje, dok se većina u situaciji moranja deklarativno, a ne suštinski opredijelila za jednu od ponuđenih opcija. Proces nacionaliziranja vršen je posredstvom kulturnih institucija.⁴⁰

Bošnjacima se sistemski nastojala nametnuti krivica, osjećaj niže vrijednosti zbog navodne izdaje i tzv. „turskog greha“, te u konačnici prikazati ih kao nazadnim elementom u državi. Upućivane su im poruke da se sele u Aziju. Takve predrasude i omalovažavajući stavovi kreirani su u akademskim i crkvenim krugovima. Pred samo izbijanje rata na području Kraljevine Jugoslavije obavezu da stvore antiislamski diskurs i atmosferu netrpeljivosti prema Islamu i muslimanima preuzeli su Srpski kulturni klub i vladika Nikolaj Velimirović. Njihov društveni angažman stremio je ka stigmatizaciji i anatemisanju muslimana Balkana, i stvaranju pretpostavki za realizaciju projekta Velike Srbije.⁴¹

Praksa dijeljenja ideooloških etiketa, stigmatizacije i pretvaranja Bošnjaka u objekt politike odredila je u velikoj mjeri srpsku i hrvatsku nacionalnu politiku. Hrvatski nacionalno politički krugovi Bosnu su smatrali hrvatskim nacionalnim prostorom, ističući da je hrvatski

³⁹ Muhamed Hadžijahić, Od tradicije do identiteta, Svjetlost, Sarajevo 1974, str. 73

⁴⁰ Mustafa Imamović, O historiji bošnjačkog pokušaja, u: Muslimani i Bošnjaštvo, str. 57-59, Autor navodi primjer Suljage Salihovića koji se tokom austrougarskog perioda i dobrim dijelom prve Jugoslavije izjašnjavao kao Srbin, da bi se kasnije pred samo praskozorje Drugog svjetskog rata zalagao za bošnjaštvo i bosanski jezik.

⁴¹ Safet Bandžović, Koncepcije Srpskog kulturnog kluba o preuređenju Jugoslavije 1937-1941, str. 166-171, Nikolaj Velimirović kazao je da „Balkanski muslimani su nepoželjan i nemio ostatak Muhamedanskog istoka, i upravo zbog toga superiorni pravoslavni Balkan mora stajati iznad takvog istoka“. Pogledati: Historijski mitovi na Balkanu zbornik radova, str. 278

kralj Tomislav krunisan na duvanjskom polju, a sa druge strane srpski politički krugovi poručivali su da je Bosna uvijek bila srpska teritorija i da će to stati.⁴²

U posljednjim godinama prve Jugoslavije negativni trendovi su ojačani. Nacionalističke ideje u samoj državi dinamizirane su usložnjavanjem međunarodnih prilika. U takvoj situaciji Bošnjaci postaju objekt srpsko hrvatske politike, te se nesporazumi i nesuglasice između Srba i Hrvata nastoje riješiti na štetu Bosne i Bošnjaka. Politika srpskih i hrvatskih političkih elita ogledala se u desubjektivizaciji, zatiranju Bošnjaka i prisvajanju bosanskog teritorija. Negativna i ekstremna politika susjeda svoj epilog imala je kroz sporazum Cvetković – Maček i Drugi svjetski rat. Takva politika imala je samo jedan cilj, a to je zatiranje i uništenje bosanskohercegovačke posebnosti i Bošnjaka kao ključnog faktora u očuvanje te posebnosti.

⁴² Salkan Užičanin, Odnos srpskih i hrvatskih nacionalista prema Muslimanima u Kraljevini SHS, u :Muslimani Jugoslavije nakon Velikog rata, str. 302-304

3 Jugoslavenska muslimanska organizacija u Jugoslavenskoj radikalnoj zajednici

Kada je riječ o političkoj djelatnosti Jugoslavenske muslimanske organizacije bila je to politička stranka sa ozbiljnim rezultatima, ali objektivno govoreći sa velikim nedostacima u svom djelovanju. U afirmativne priče svakako spada zalaganje JMO za autonomiju Bosne i Hercegovine u okvirima jugoslavenske države i održanje te ideje živom kroz period prve Jugoslavije.

Vrijedno je svakako istaći sposobnost političkog vodstva JMO da okupe Bošnjake u Kraljevini SHS i konstantno drže otvorenim pitanje o položaju Bosne i Hercegovine u novoj državi. Nedostatak u političkom djelovanju JMO ogledao se u nesposobnosti da se pitanje Muslimana, odnosno muslimansko pitanje izdigne na nivo nacionalnog pitanja. Političko rukovodstvo objektivno govoreći zadovoljavalo se s tim da se muslimanska specifičnost ogleda u njihovojo religijskoj samosvojnosti.

Za drugi nedostatak u političkoj djelatnosti JMO može se smatrati neodlučnost u političkom djelovanju. Takva praksa bila je prisutna prilikom glasanja za Vidovdanski ustav kada je JMO napustila federalistički blok sa Korošcem i Radićem i glasala za unitarnu državu. Na prethodnim stranicama analizirali smo stanje bošnjačkog naroda u trenutku glasanja za ustav. Dominantno držanje srpske političke elite bilo je usmjereni ka stvaranju stanja u kojem će Bošnjaci kao politički narod biti obezvrijedeđeni, a jedina šansa za održanje u životu biće slijedeće diktata iz Beograda. Niko nije oslobođen kritike, ali poziciju JMO treba posmatrati u kontekstu vremena i neprilika u kojima su se našli Bošnjaci.

Opravdanje za neodlučnost u političkom djelovanju JMO treba tražiti u sljedećim faktorima, a to su da se Bosna i bošnjački narod po stvaranju nove države nalaze u problematičnom položaju stjerani na margine političkog života, prvenstveno zbog uticaja srpskog i hrvatskog nacionalizma koji je bošnjački narod ostavljaо u permanentnom strahu.⁴³ Bošnjaci kao mala narodna zajednica u prvoj Jugoslaviji morali su lavirati između srpskog unitarizma i hrvatskog federalizma.

⁴³ Adnan Jahić, Vrijeme izazova: Bošnjaci u prvoj polovini XX stoljeća, str. 310

Pragmatizam je bio odrednica političkog djelovanja JMO. Pristajanje na različite političke sporazume i traženje jedne vrste balansa između srpskih i hrvatskih ambicija bile su karakteristike JMO.⁴⁴ Tendencija takve politike bila je da se iz srpsko hrvatskog sukoba izvuku određene koristi za Bosnu i Hercegovinu i Bošnjake. To je podrazumijevalo stvaranje privremenih političkih saveza, odnosno izbjegavanje uloge satelita koji će podržavati jednu stranu naspram druge.

Nažalost, politika traženja balansa između srpsko hrvatskih pretenzija i žongliranja između dva snažna nacionalizma, u konačnici doživjela je krah kada su Srbi i Hrvati odlučili da sjednu za stol i dogovore unutrašnju reorganizaciju države na štetu Bosne i Hercegovine i bošnjačkog naroda. Ipak, u datim historijskim okolnostima, ostaje činjenica da JMO i njen vođa dr. Mehmed Spaho, u granicama mogućeg održali i afirmirali ideju posebnost Bosne i Hercegovine kao političkog subjekta, koji ima svoje pravno, povijesno i kulturno utemeljenje.

Prije nego pređemo na procese vezane za ulogu i odnos JMO prema Jugoslavenskoj radikalnoj zajednici, razmotrićemo prilike u JMO tokom šestojanuarske diktature. Nakon što je proglašena 6. januara 1929. godine uspostavljenja diktatura, na čelo nove vlade postavljen je general Petar Živković. Ime Mehmeda Spahe kao mogućeg ministra u vradi generala Petra Živkovića spomenuto je, ali sam dr. Mehmed Spaho je odbio ovu ponudu, pošto je od njega traženo „da da svoj pristanak na podjelu Bosne“.⁴⁵ Zbog svoje rezolutne odluke da odbije učešće u vradi generala Živkovića, Mehmed Spaho je bio predmetom razgovora između župana sarajevske oblasti i generala Živkovića.

U razgovoru oni navode da je: „Dosadašnji vođa biv. Jugoslavenske muslimanske organizacije, g. dr. Mehmed Spaho, u razgovoru koji je imao sa mnom, izražavao je nadu da će novo političko stanje doneti dobra narodu i državi. Smatrajući da je politička stranka čiji je bio šef, samim zakonom prestala da postoji, - on mi je izjavio, da nema potrebe, da naročito vlasti provode rasturanje Jugoslavenske muslimanske organizacije. Rekao mi je i to, da su se odbori te stranke odmah sami rasturili i da su sa partijskih lokala skinuli partijska obilježja... Za sebe lično gospodin Spaho mi je rekao, da će se on odmarati, pošto mu je odmor, sa pogledom i na stanje zdravlja, potreban“.⁴⁶

⁴⁴ Mustafa Imamović, Bošnjaci u emigraciji, Bošnjački institut Zurich, 1996, str. 100

⁴⁵ Nedim Šarac, Uspostavljanje šestojanuarskog režima 1929. godine sa posebnim osvrtom na Bosnu i Hercegovinu, Svjetlost, Sarajevo 1975, str. 192.

⁴⁶ Isto, str. 263.

Aktivnosti rukovodstva JMO u doba šestojanuarske diktature pažljivo su praćene, naročito njihov odnos prema režimu. Iz priloženog može se zaključiti da je u početku iskazan respekt prema postojećem režimu, što je značilo prihvatanje realnog stanja. Prve znake nezadovoljstva iskazuje vođa JMO dr. Spaho u razgovoru sa britanskim povjesničarom Robert S. Watsonom. Prilikom razgovora Spaho je jezgrovito objasnio poziciju Bošnjaka u šestojanuarskoj diktaturi, izričući jasno „da se JMO nije odrekla autonomističkog programa“.⁴⁷

U samoj stranci postojala su različita viđenja o tome kakvu politiku treba voditi JMO i kakvo držanje prema režimu treba zauzeti. Polemike koje vođene o tim temama uzdrmale su političko jedinstvo strane. Takav razvoj situacije imao je za posljedicu rascjep i podjelu u stranci, na one koji su smatrali da treba uzeti učešće u vlasti koja je uspostavljena nakon 6. januara 1929. godine, i na one koji su zauzeli suprotan stav.

Kao pristalica diktature iz JMO istaknuo se Hamzaga Husedžinović koji je obnašao funkciju gradonačelnika Banja Luke. Politiku Hamzage Husedžinovića slijedili su gradonačelnici izabrani na listama JMO u Tuzli, Brčkom, Visokom i Srebrenici.⁴⁸

U 1932. godine dolazi do postepenog ukrupnjavanja i konsolidacije opozicije u Kraljevini Jugoslaviji. Polahko se formira pritisak na vodeće krugove da se izvrši demokratizacija i decentralizacija društva i države. Takva politička aktivnost izražena je kroz tzv. punktacije. Buđenjem opozicionog bloka u državi odmah je traženo od Spahe da se pridruži opoziciji i iskaže zahtjev za promjenama kroz tzv. punktacije. Krugovi iz Zagreba tražili su da Spaho i JMO munjevito reagiraju i stanu uz opozicioni blok. U nakani da pridobiju Mehmeda Spahu na svoju stranu iz Zagreba je poslana delegacija koju su predvodili Muhamed Čaušević, Muhamed Pilav i Mesud Čohadžić.

Atmosferu sa tog sastanka kasnije je u svojoj knjizi opisao Muhamed Pilav. On navodi sljedeće:

„Ja kažem: U Zagrebu se pitaju, i mi se pitamo, zašto Vi šutite. Došli smo Vas zamoliti da i Vi stavite svoj potpis na Punktacije. Spaho će na to: E, moj sinko, lako je onima u Zagrebu, oni to pišu i potpisuju zajedno sa svojim prijateljima Srbima; lako je onima u Sloveniji, oni su

⁴⁷ Isto, str. 248, Pogledati: Husnija Kamberović, Hod po trnju: Autor navodi da je u razgovoru sa Robert S. Watsonom, Spaho kao glavnog krivca za podjelu Bosne i Hercegovine na četiri banovine video u Milanu Srškiću, optužujući ga za težak položaj Bošnjaka. str. 31

⁴⁸ Zlatko Hasanbegović, Jugoslavenska muslimanska organizacija 1929-1941, str. 152-153

jedinstveni; u Beogradu to potpisuju Davidović, Trifunović i kompanija – oni su Srbi. A mi smo u Sarajevu pomiješani s onima koji su kumovali u stvaranju Šestojanuarske diktature, to su nosioci ovog režima. Eno Milana Srškića – kraljev najveći prijatelj, ulazi kralju bez najave. Ovi Srbi ovdje jedva čekaju da nas uhvate na nišanu. Mi treba da šutimo i čekamo da se ovo stanje promijeni. Pa se okrene meni: A kako ti to zamišljaš ? Ja kažem : Treba se odvojiti od Bizanta jednom zauvijek. Granica je Drina, i toga se valja držati. Nikad mi s njima u zajedništvu sreće nećemo imati. Spaho me pogleda iskosa: Moj sinko, vidim ja, pun si energije i idealizma. Ali kad ti bude tvoja Foča na granici, onda će ona biti na klaonici! Tebe će i tvoga druga zaklati, i prije će za to saznati i to slaviti oni u Beogradu i Crnoj Gori nego mi u Sarajevu. Moramo trpjeti i čekati promjenu koju će vrijeme donijeti“.⁴⁹

Na kraju dr. Spaho je potpisao rezoluciju koja je kasnije nazvana kao Spahine punktacije. U toj rezoluciji jasno se osuđuje centralističko uređenje države i ističe se zahtjev za preuređenjem države na načelima decentralizma, gdje će sve države biti ravnopravne uključujući Bosnu i Hercegovinu.⁵⁰

Nakon atentata na kralja Aleksandra i njegove smrti dolazi do određenih promjena u samoj državi. Vodstvo nad državom preuzima tročlana Namjesništvo u kome glavnu riječ vodi Knez Pavle. Na čelo vlade došao je Bogoljub Jevtić koji se nije distancirao od načela politike, koje je institucionalizirao kralj Aleksandar. Jevtić je odlučio raspisati izbore 1935. godine. Na tim izborima učešće je uzela JMO, ali kao dio tzv. Udružene opozicije koju je predvodio vođa HSS dr. Maček. Pobjedu na izborima ostvarila je vladina lista, a udružena opozicija ostvarila je zadovoljavajući rezultat. Ipak, Bogoljub Jevtić nije dobio mandat za sastavljanje vladi. Knez Pavle odlučio je da mandat za sastavljanje vlade povjeri dr. Milanu Stojadinoviću.

Stojadinović iako nije uzeo učešće na izborima uspio je da formira vladu 20. juna 1935. godine. Njegovoj vladi su pristupili SLS prevođena Korošcem i JMO predvođena dr. Mehmedom Spahom. Ova vlada je označena kao „jaka u narodu, slaba u Narodnoj skupštini“.⁵¹ Osnovni ciljevi vlade koju je predvodio dr. Stojadinović bili su stabilizacija prilika u državi, ispunjenje prethodno preuzetih obaveza u sklopu saveza Male Antante, ali i jasno naglašavanje

⁴⁹ Muhamed Pilav, U ustaškoj emigraciji s Pavelićem: Sjećanja vječitog pobunjenika, zatvorenika i bjegunci, Zurich, Bošnjački institut 1996, str. 12-13

⁵⁰ Mustafa Imamović, Historija Bošnjaka, str. 514-515

⁵¹ Milan Stojadinović, Ni rat ni pakt, Otokar Keršovani, Rijeka 1963, str. 313.

da će se u pogledu međunarodne politike pored postojećih saveznika tražiti i drugi.⁵² Bošnjaci su u ovoj vladi imali dva ministra Mehmeda Spaho i Šefkiju Behmena. Ministarstvo saobraćaja preuzeo je Spaho, dok je Behmen obnašao funkciju ministra bez portfelja.

Formiranje vlade popraćeno je i formiranjem nove političke stranke Jugoslavenske radikalne zajednice. Ova stranka formirana je od JMO, SLS i radikalne stranke. Za predsjednika JRZ izabran je Milan Stojadinović, dok su Spaho i Korošec obnašali funkciju potpredsjednika stranke. Formirana stranka imala je poslužiti Knezu Pavlu za oblikovanje političkog života prema njegovim željama, isto kao što je Jugoslavenska nacionalna stranka nakon uspostave šestojanuarske diktature poslužila kralju Aleksandru da oblikuje politički život, prema svojim željama.

Djelovanje stranke i njena politika bile su definisane prema programu koji je imao deset tačaka. Kao ključne odrednice JRZ navode se poštivanje monarhije i dinastije Karađorđevića, državno jedinstvo i jedinstvo naroda gdje se misli na slogu Srba, Hrvata i Slovenaca.⁵³ Iz programa stranke može se zaključiti da je nastavljena praksa negiranja bošnjačkog identiteta, a autonoman položaj Bosne u sklopu države nikako nije spomenut. Ipak, Mehmed Spaho je kroz pristupanje JRZ uspio obezbjediti određene ustupke.

Kao ključni uvjet za saradnju Spaho je postavio ukidanje Zakona o IVZ koji je donesen u vrijeme šestojanuarske diktature. Njegovi zahtjevi su ispunjeni, te je sjedište reis uleme vraćeno u Sarajevo. Ovim potezom Spaho je želio povratiti svoj uticaj u instituciju koja ima veliku važnost za društveno politički život Bošnjaka i postaviti sebi odane kadrove. Kroz ovaj primjer možemo vidjeti da je bošnjačko političko rukovodstvo bilo svjesno svoje slabosti, da utiče na krupna politička pitanja, stoga je kroz politički angažman pokušavala da u određenoj mjeri popravi stanje svoga naroda. Stvaranjem novog političkog subjekta postavlja se pitanje šta se desilo sa JMO. Da li je JMO prilikom pristupanja JRZ-u zadržala subjektivitet i kontinuitet? Kakve je posljedica formiranje JRZ ostavila u bošnjačkom narodu?

Kada je formirana JRZ odlučeno da vođe bivših stranaka JMO, SLS i radikala preuzmu obavezu organizovanja organa stranke među svojim narodom. Formiran je zajednički Glavni

⁵² Zlatko Hasanbegović, Jugoslavenska muslimanska organizacija 1929-1941, str. 217

⁵³ Isto. str. 222-223

odbor stranke i jasno je kazano „da se sve tri ranije stranke raspuštaju i prestaju postojati“ i upućen je poziv svim građanima u državi da pristupe novoj političkoj organizaciji.⁵⁴

Nurija Pozderac član Narodne Skupštine u koju je ušao preko liste Udružene opozicije, ostao je lojalni Spahi, a sam čin formiranja nove političke stranke komentarisao je pozitivno. U izjavi koju je dao za Jugoslavenski list kazao „da će svi članovi bivše JMO kompaktno pristupiti JRZ-u, a nova će stranka zadovoljiti velik broj intelektualaca, koji više neće moći prigovoriti da je stranka na vjerskoj podlozi“.⁵⁵ Raspuštanje JMO i ulazak u novi politički aranžman imalo je za posljedicu polarizaciju unutar bošnjačkog političkog života. Određeni društveno politički krugovi iskazali su nezadovoljstvo prema ovoj odluci, te iskazali neposluh prema vodstvu.

Nezadovoljstvo prema politici Spahe iskazano je kroz zaključak, koji je usvojen 27. decembra 1935. godine. U zaključku se osuđuje Mehmed Spaho i odluka da se raspusti stranka, zbog pristupanja JRZ-u. Potpisnici zaključka pokazuju stare težnje za posebnim i autonomnim položajem Bosne i Hercegovine i poručuju da Bošnjaci neće prihvati ukidanje JMO i pristupanje JRZ-u.⁵⁶ Pristalice politike Vlatka Mačeka iz bošnjačko – muslimanskog kruga nezadovoljni nestankom JMO kao političkog subjekta i Spahinom izdajom odlučili su se za formiranje Muslimanske organizacije u sklopu HSS. Kao glavni zagovornici osnutka MOHSS ističu se Hakija Hadžić i Adem aga Mešić.

Razvoj situacije nakon formiranje vlade Stojadinović – Korošec - Spaho i stvaranja nove političke stranke, ukazuje nam da je JMO prestala da postoji kao politički subjekt. Kadrovi lojalni Spahi odlučili su da uđu u nove političke aranžmane kako bi dobili određene pogodnosti. Pojedinci su bili razočarani i ogorčeni takvom odlukom, te su odlučili da se za posebnost Bosne bore kroz organizaciju koju je predvodio Vlatko Maček. Njihovo nezadovoljstvo, frustriranost i nerazumijevanje trenutka nije im dozvoljava da primjete da su pomoći tražili u stranci, koja je u kasnijoj reorganizaciji države uzele teritorije Bosne na račun Banovine Hrvatske.

⁵⁴ Milan Stojadinović, Ni rat ni pakt, str. 317-318

⁵⁵ Zlatko Hasanbegović, JMO 1929-1941, str. 241, Autor se poziva na Jugoslavenski list izdanje 1.IX.1935. O sudbini JMO nakon stvaranja nove političke stranke dr. Safet Bandžović konstataju da je JMO prestala da postoji kao politički subjekt i da je raspuštena, nakon stvaranja JRZ. Pogledati: Bošnjaci i antifašizam, str. 91-92

⁵⁶ Husnija Kamberović, Hod po trnju, str. 56

4 Sporazum Cvetković – Maček i pokret za autonomiju Bosne

Kroz sporazum Cvetković – Maček u prvom redu nastojalo se riješiti tzv. hrvatsko pitanje. Međunarodne okolnosti, ali i sam razvoj situacije u državi nisu omogućavali rješenje tzv. hrvatskog pitanja. Diskusije o nacionalnim pitanjima u Kraljevini SHS, a kasnije u Kraljevini Jugoslaviji bile su nepoželjne zbog tendencija „ka nacionalnom monizmu iskazivao se on kao veliko - srpstvo ili kao jugoslavenstvo“.⁵⁷

Tokom trajanja vlade dr. Milana Stojadinovića rješavanje hrvatskog pitanja bilo je onemogućeno. Neutralizacija hrvatskog pitanja i njegova uspješna blokada ogledala se u mudroj i pronicljivoj politici Milana Stojadinovića. Razumijevanje međunarodnih prilika u svijetu i pravovremeno sklapanje sporazuma, apsolutna kontrola unutrašnje politike obilježili su njegovu političku aktivnost.

Država je pod Stojadinovićevim vodstvom igrala na kartu Njemačke i Italije, a sam Stojadinović je „uvideo da Jugoslavenska privreda može učiniti mnogo više u saradnji sa Nemačkom i Italijom, nego Britanijom i Francuskom“.⁵⁸ U tim trenucima došlo je do zaokreta u spoljnoj politici Jugoslavije. Tradicionalni saveznici su izostavljeni, a politika je planirana sa nadolazećim silama. Potpisani su sporazumi u cilju njegovanja prijateljskih i privrednih odnosa.

Prvo je zaključen tzv. pakt o vječnom prijateljstvu sa Bugarskom, a zatim je 25. marta 1937. godine zaključen sporazum sa Italijom. Ključna stavka u sporazuju sa Italijom podrazumijevala je uzajamno poštivanje granica, uzdržavanje od ratnih aktivnosti i zabrana ustaških aktivnosti na području Italije, koje su uperene protiv Kraljevine Jugoslavije. Političko približavanje između Italije i Jugoslavije onemogućilo je rješavanje hrvatskog pitanja. Sljedeći

⁵⁷ Safet Bandžović, Bosna i Hercegovina u koncepcijama Komunističke partije Jugoslavije 1941-1945, Posebna izdanja ANUBIH, str. 14.

⁵⁸ Branko Nadoveza, Milan Stojadinović: Politička, Privredna i Pravna Misao, Centar za mitološke studije Srbije, Beograd 2007, str. 41

U svojim memoarima Milan Stojadinović iznosi zanimljive podatke prilikom posjete Njemačkoj. On navodi da je nakon sastanka sa ključnim političkim ličnostima u Njemačkoj (Hitler, Gering itd...) nakratko obavio razgovor sa bivšim britanskim ambasadorom u Jugoslaviji, koji je tada obnašao diplomatsku funkciju u Njemačkoj. Britanski diplomati skrenuo mu je pažnju na međunarodnu politiku i kazao „U vašoj spoljnoj politici jednu stvar imajte uvek u vidu: Engleska je daleko, Nemačka je blizu“. Milan Stojadinović, Ni rat ni pakt, str. 462

sporazum zaključen je sa Njemačkom, sa ciljem zaštite teritorija Kraljevine Jugoslavije od eventualnog napada Njemačke.⁵⁹

Padom vlade Milana Stojadinovića mandat za sastavljanje nove vlade knez Pavle povjerio je Dragiši Cvetkoviću. Primarni interes vlade pod vodstvom Cvetkovića bilo je rješavanje hrvatskog pitanja, te na taj način stabilizirati unutrašnje prilike u državi. Cvetkovićeva vlada nastavila je sa provođenjem vanjske politike koju je prethodno uspostavio Stojadinović. Prilikom rješavanja hrvatskog pitanja uzete su u obzir instrukcije iz međunarodnih krugova.

Presudnu ulogu u rješavanju hrvatskog pitanja odigrala je Velika Britanija, koja je insistirala da buduće preuređenje države polazi od federalnih principa, gdje bi se posebno vodilo računa o interesima hrvatskog naroda.⁶⁰ Tokom pregovora između Dragiše Cvetkovića i Vlatka Mačeka interesi bošnjačkog naroda i Bosne i Hercegovine nisu uopšte uzimati u interes.

Nastavljena je politička praksa desubjektivizacije Bošnjaka kao naroda i Bosne i Hercegovine kao kulturne i povijesne činjenice. Situaciju unutar bošnjačkog naroda dodatno je zakomplificirala smrt dr. Mehmeda Spahe. Predsjednik vlade Cvetković jasno je kazao da Bošnjaci ne mogu biti posebna strana u pregovorima. Takve tvrdnje pojačao je argumentacijom da su Bošnjaci već involvirani u pregovore kao dio vladajuće koalicije i da se ovi pregovori vode u svrhu rješavanja srpsko -hrvatskih odnosa, a budući da Bošnjaci nisu nacija i ne posjeduju nikakvu posebnost, oni ne mogu predstavljati posebnu stranu u procesu pregovaranja.⁶¹

Tendencija ka negiranju državne i nacionalne vlastitosti dominirala je i u stavovima Vlatka Mačeka koji je jasno negirao nacionalni identitet Bošnjaka nazivajući ih „najčišćim Hrvatima“.⁶²

Sporazum Cvetkovic – Maček zaključen je 26. augusta 1939. godine. Time je stvorena Banovina Hrvatska, ali je ujedno načinjena velika nepravda prema bosanskom narodu i državi

⁵⁹ Miodrag D. Perić, Spoljna politika prve Jugoslavije 1935-1941, u: Politička revija, br.4/2016, str. 203-204, Napomena: Naučni rad autora Miodraga D. Perića objavljen je na cirilici

Saradnja između Njemačke i Kraljevine Jugoslavije podrazumijevala je sljedećih 5 tačaka: podrške Njemačke prethodnom sporazumu između Italije i K. Jugoslavije, odlučnost da se sprječi ponovno uspostavljanje Habsburške imperije, garancije da će Jugoslavija biti sigurna od mađarskih pretenzija, garancije da će granice Jugoslavije biti sigurne u slučaju Anschlussa i ekonomsku saradnju. Pogledati: Milan Stojadinović, Ni rat ni pakt, str. 456

⁶⁰ Safet Bandžović, Konceptije srpskog kulturnog kluba o preuređenju Jugoslavije 1937-1941, str. 177

⁶¹ Muhamed Filipović, Bošnjačka politika: politički razvoj u Bosni u 19. i 20. stoljeću, Svjetlost, Sarajevo 1996, str. 71

⁶² Enver Redžić, Sto godina muslimanske politike u tezama i kontroverzama istorijske nauke, str. 148

„Kada sam sa Dragišom Cvetkovićem pravio sporazum 1939. godine, mi smo se sporazumijeli kada smo došći na Bosnu i Muslimane, da smatramo da Muslimani ne postoje. I tako smo radili...“ Pogledati: Mehmedalija Bojić, Historija Bosne i Bošnjaka, str. 182.

Bosni. Stvaranjem Banovine Hrvatske privremeno je riješeno hrvatsko pitanje. Dr. Ivo Banac analizirajući sporazum koji je načinjen između dvaju stranu kazao je da je „Na taj je nacin Macekov HSS prihvatio model podjele bosne, dakako unutar Jugoslavije, ali je time ipak stvorio presedan ciji se kobni rezultati danas osjecaju još vise nego za vrijeme Drugog svetskog rata“.⁶³

Nezadovoljni odlukama sporazuma bošnjački politički krugovi odlučili su poduzeti određene akcije u cilju popravljanja posljedica koje su proizašle iz srpsko – hrvatske nagodbe. Tada se ponovno među narodom popularizira ideja o autonomiji Bosne.

U svom naučnom radu koji temetizira pokret za autonomiju Bosne u okolnostima sporazuma Cvetković – Maček dr. Dana Begić otkriva da tada u Bosni djeluju tri nacionalne grupe sa tri različita cilja. Prvu grupu predstavljaju bošnjački krugovi koji izlaze sa zahtjevom da se formira autonomna jedinica Bosna i Hercegovina. Nakon mnogobrojnih sastanaka donesena je odluka 30. decembra 1939. godine da se formira Pokret za autonomiju koji će predvoditi dr. Džafer Kulenović. Autorica dr. Dana Begić konstatira da je tada u bošnjačkom narodu jedinstvo bilo neupitno, čak je i muslimansko društvo Gajret čija je orijentacija bila prosrpska zauzelo autonomistički stav. Slično držanje pokazali su bosanski komunisti, prvenstveno mladi studenti koje su propagirali ideje autonomne Bosne. Nažalost to jedinstvo nije bilo popraćeno stvarnom političkom moći.⁶⁴ Dr. Džafer Kulenović u svojim nastupima zahtjevao je „da se uz hrvatsku, srpsku i slovenačku, kao četvrta formira bosanska banovina“.⁶⁵

Držanje bosanskih Srba u pogledu zaključaka sporazuma podrazumijevalo je da Bosna u svakom slučaju mora biti dio srpske banovine, iz razloga što je po njihovoj interpretaciji Bosna i bošnjački narod neizostavni dio srpskih zemalja, odnosno srpskog nacionalnog bića.⁶⁶ Bosanski Hrvati pratili su instrukcije Zagreba u pogledu postupanja. Iako je HSS u cilju pridobivanja bošnjačkog naroda za interes svoje politike iskazivao slatkorječive poruke u vezi autonomije Bosne nikada nije poduzeo, niti jednu konkretnu akciju. Njihova stvarna politika

⁶³ Ivo Banac, Hrvati i Bošnjaci: Odnos hrvatske politike prema Bosnjacima za vrijeme Kraljevine SHS i za vrijeme NDH, u : Časopis Behar br. 32-33, Zagreb 1997

Autor navodi da je prema sporazumu Cvetković – Maček od Bosne i Hercegovine oduzeta ogromna teritorija. Tu spadaju sljedeći gradovi: Derventa, Gradačac, Brčko (južno od Save), Travnik, Bugojno, Fojnica, Prozor, Tomislavgrad (Duvno) i Livno (srednja i jugozapadna Bosna), t Konjic, Ljubaški, Mostar i Stolac (Hercegovina).

⁶⁴ Dana Begić, Pokret za autonomiju Bosne i Hercegovine u uslovima sporazuma Cvetković – Maček, Prilozi, br. 2, Sarajevo 1966, str. 183-184, 189

⁶⁵ Mustafa Imamović, Historija Bošnjaka, str. 520

⁶⁶ Dana Begić, Pokret za autonomiju Bosne i Hercegovine u uslovima sporazuma Cvetković – Maček, str.

podrazumijevala je pružanje potpore za održavanje referendumu u cilju rješavanja teritorijalnog pitanja Bosne.⁶⁷

Sporazum Cvetković – Maček i sama očekivanja i posljedice tog sporazuma, možemo komparirati sa jednim drugim sporazumom koji je potписан iste godine, od strane međunarodnih sila, radi se o sporazumu Ribentrop – Molotov. Kao što sporazum o nenapadanju zaključen između predstavnika Njemačke i SSSR-a nije u konačnici spriječio izbijanje sukoba između ovih država, tako i sporazum Cvetković – Maček nije ispunio prvobitni cilj, a to je bila stabilizacija unutrašnjih prilika.

Odredbe ovog sporazuma dodatno su pojačale animozitete i nacionalna trvenja. Potpisivanjem sporazuma započela je reorganizacija države iz unitarne u složenu državu, vodeći računa o srpsko – hrvatskim interesima, a zanemarujući interes bošnjačkog naroda. Sam sporazum nije uspio da preraste u konačno rješenje, koje će doprinijeti stabilizacija prilika u državi. Neosporna činjenica jeste da je kroz ovaj sporazum potvrđena namjera velikosrpske i velikohrvatske politike da bude arbitar u pitanjima vezanim za Bosnu i Hercegovinu.

Odnosi između Hrvata i Srba opterećeni su brojnim problemima, ali ti problemi naprosto nestaju kada se raspravlja o pitanju Bosne i Hercegovine. Srpsko – hrvatska nagodba u praskozorje rata najbolje oslikava stvarnu nemoć Bošnjaka u prvoj Jugoslaviji. U prvoj Jugoslaviji osjećaju drugost, odbačenost i prepuštenost samima sebi.

Izgrađen je takav sistem u kojem je bošnjačkim političarima oduzeta stvarna moć sa kojom mogu da djeluje, da stvaraju prepostavke za bolji ambijent, a kao alternativa ostalo im je „da protestiraju, apeliraju, pozivaju se na razum, jednakost, bratstvo i toleranciju“⁶⁸, a da u konačnici dobiju svakojaka poniženja.

Negativan tretman i gorko iskustvo svakako je ponukalo određene krugove da spas potraže u tvorevinama i grupama koje su nastajale tokom Drugog svjetskog rata. Pristupanja tim pokretima ne mogu se generalno smatrati za prihvatanje ideoloških svjetonazorâ tih pokreta, već kao nada u bolji položaj vlastite zajednice i veću sigurnost.

⁶⁷ Isto, str. 189.

⁶⁸ Nijaz Duraković, Prokletstvo Muslimana, str.129

[Banovina Hrvatska nakon sporazuma Cvetković - Maček](#)

5 NDH i Bošnjaci: Politička dez/orijentiranost bošnjačkog naroda tokom Drugog svjetskog rata

Vlada Cvetković – Maček uz saglasnost Kneza Pavla 25. marta 1941. godine zvanično je pristupila Trojnom paktu. Dva dana poslije pristupanja Trojnom paktu dolazi do demonstracija, tokom kojih je došlo do rušenja Kneza Pavla, a na njegovo mjesto postavljen je maloljetni Kralj Petar II. Operacijom državnog udara komandovao je general Simović.

Philip Cohen analizirajući dešavanja, koja su uslijedila nakon pristupanja Kraljevine Jugoslavije Trojnom paktu, zaključuje da je srpska historiografija demonstracije od 27. marta 1941. godine nastojala prikazati kao pobunu srpskog naroda protiv nadolazećeg fašizma. Ipak, istina je bila znatno drugačija. Britanska obavještajna služba podržavala je demonstracije sa namjerom, da se onemogući saradnja Kraljevine Jugoslavije sa Silama osovine. Susretljivost britanske politike srpski nacionalistički krugovi, iskoristili su za obračun sa Knezom Pavlom, zbog njegove tolerantnosti prilikom rješavanja hrvatskog pitanja. U prilog tezi da srpski nacionalistički krugovi nisu željeli konfrontaciju sa Silama osovine, jeste činjenica da je nova vlada odmah obavila razgovore sa njemačkim ambasadorom uvjeravajući ga, da će vlada koja je bila rezultat državnog udara poštovati Trojni pakt.⁶⁹

Unatoč obećanjima da će vlada koju je formirao general Simović držati politički kurs prethodnika Hitler je odlučio „da nametne svoju vlastitu vrstu stabilnosti na Balkanu“.⁷⁰ Aprilskim ratom Kraljevina Jugoslavija je raskomadana, a teritorija je podijeljena između država koje su uzele učešće u invaziji na Kraljevinu Jugoslaviju. Od preostalog teritorija stvorena je Nezavisna država Hrvatska.

Početak Drugog svjetskog rata bošnjački narod dočekao je bez snažne političke organizacije. Nepostojanje političke organizacije koja će artikulirati stavove bošnjačkog naroda tokom Drugog svjetskog rata dovelo je do stvaranja vakuma. Kao alternativa političkoj organizaciji pojavili su se različiti krugovi, koji su zagovarali različite ideje u pogledu držanja

⁶⁹ Philip J. Cohen, Srpski tajni rat: Propaganda i manipulacija historijom, Ljiljan, Sarajevo 1996, str. 47

⁷⁰ Isto, str. 51. Hitler je tokom demonstracija u Beogradu bio zaokupljen planovima za vojnu operaciju protiv SSSR-a. Rušenje vlade Cvetković – Maček i Kneza Pavla učinilo je Hitlera srditim, jer Hitler nije imao povjerenje u pučiste zbog veza sa Velikom Britanijom. Kao glavne krivce za rušenje vlade označio je komuniste. Pogledati: Isto, str. 47 - 51

bošnjačkog naroda. Dr. Rasim Hurem konstatiše da Bošnjaci tokom Drugog svjetskog rata, kao i pripadnici drugih južnoslavenskih zajednica „nisu u toku rata imali jedinstveno političko mišljenje“.⁷¹

Tako je među Bošnjacima bilo i onih koji su zastupali hrvatske i srpske nacionalne ideje, ali bilo je i onih krugova koji su zahtijevali autonomiju Bosne. Također određeni bošnjački intelektualni i politički krugovi opredijelili su se za pokret pod vodstvom Josipa Broza Tita.⁷²

Avdo Humo istaknuti bošnjački komunista iznio je svoje viđenje bošnjačke politike tokom Drugog svjetskog rata. Prema njegovom viđenju tadašnjih prilika u sklopu bošnjačkog naroda egzistirale su četiri koncepcije u pogledu držanja. Prvu grupu činili su krugovi koji su prihvatali ideju Nezavisne države Hrvatske. Drugu grupu sačinjavali su krugovi koji su iz straha, a ne iz ideoloških svjetonazora prihvatali ideju NDH. Treća grupa računala je na pobjedu saveznika i ponovno uspostavljanje monarhističke Jugoslavije. Njihova ideja bila je formiranje muslimanskih milicija kako bi se ojačao bošnjački faktor, u cilju stvaranje snažne i kvalitetne pregovaračke pozicije, prilikom povratka izbjegličke vlade iz Londona. Četvrta grupa predstavlja onaj krug Bošnjaka koji su uzeli učešće u partizanskom pokretu, te na taj način učestvovali u obnovi bosansko hercegovačke državnosti.⁷³

Na prethodnim stranicama konstatovali smo da je raspad Kraljevine Jugoslavije za posljedicu imao stvaranje novih državnih tvorevina. Nezavisna država Hrvatska predstavljala je novu tvorevinu. Osnivanjem NDH Bosna i Hercegovina našla se u novom državno pravnom poretku. Uključivanje Bosne i Hercegovine u NDH nameće pitanje o raspoloženju bošnjačkog naroda prema tom procesu. Da li su politički predstavnici bošnjačkog naroda uopšte konsultovani prilikom uspostave NDH?

Važnost ovog pitanja ogleda se u činjenici da je srpska propaganda pokušavala i dalje pokušava opravdati genocid nad Bošnjacima, tako što će ih prikazati kao slugama fašizma, ustašama i antisemitima. Nažalost, nastaje se stvoriti opšti zaključci na osnovu pojedinih slučajeva iz bošnjačke historije tokom Drugog svjetskog rata. Praksa generalizacija i formiranja negativnih predodžbi o Bošnjacima prisutna je i u međunarodnim krugovima. Autor Džon R. Šindler u svojoj studiji, nastoji prikazati Bošnjake kao subverzivni element koji je predano radio

⁷¹ Rasim Hurem, Pokušaj nekih građanskih muslimanskih političara da Bosnu i Hercegovinu izdvoje iz okvira Nezavisne države Hrvatske, u : Godišnjak Društva istoričara BiH, str. 192

⁷² Isto, str. 192.

⁷³ Safet Bandžović, Bošnjaci i antifašizam: Ratni realizam i odjek rezolucija građanske hrabrosti 1941, Autorovo izdanje, Sarajevo 2010, str. 148-149

na rušenju prve Jugoslavije i stvaranju prepostavki za konačni obračun sa Srbima. Priliku za konačni obračun sa Srbima Bošnjaci su prema autorovim interpretacijama dobili uspostavom Nezavisne države Hrvatske.⁷⁴ Stvarnost je bila znatno drugačija, što najbolje pokazuju dešavanja u mjesecu aprilu 1941. godine. Na prostoru Hercegovine 17. aprila četničke formacije koje su se povlačile sa tog područja počinile su zločine nad Bošnjacima i Hrvatima. Spaljene su kuće, a stanovnici su ubijeni, bez ikakvog opravdanja.⁷⁵ Ovi zločini dešavaju se nakon uspostave NDH.

Neosnovanost i neodrživost njegovih teza vidi se u izjavama sudionika tog vremena. Član Srpske kraljevske akademije Vladislav Skarić i veliki ljubitelj lika i djela Adolfa Hitlera Dimitrije Ljotić kazali su da su Bošnjaci „jedini koji su sačuvali svijest državotvornosti. Muslimani su plaćali porez, a takvi su bili i u pogledu odazivanja na vojnu dužnost...“.⁷⁶ Historijska činjenica je da Bošnjaci, a i ostali stanovnici Bosne i Hercegovine nisu bili pitani o budućem statusu njihove države. U sastavu NDH ušli su protiv svoje volje. Glavni protagonisti u stvaranju NDH bili su Njemačka i Italija okupacione sile koje su stvarale stanje na terenu, kako je odgovaralo njihovom interesima.

O statusu Bosne i Hercegovine odlučeno je tokom razgovora koji su vođeni u periodu od 21. do 22. aprila 1941. godine između Hitlera i Musolinija. Epilog razgovora bila je odluka da Bosna i Hercegovina uđe u sastav NDH.⁷⁷ Tako se Bosna i Hercegovina mimo svoje volje našla u novom državno pravno poretku. Iz ove odluke vidljivo je da Nezavisna država Hrvatska bila nezavisna samo u svom nazivu, a da su ključne odluke u njeno ime donosile okupacione sile.

⁷⁴ Džon R. Šindler, Bosanski rat i teror: Bosna, Al Kaida i uspon globalnog džihadu, Drugo izdanje, Službeni glasnik 2011, str. 28-29

⁷⁵ Rasim Hurem, Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu 1941-1945, BNZ ZG i University press, Sarajevo- Zagreb 2016, str. 26

⁷⁶ Muhamed Hadžijahić, Posebnost Bosne i Hercegovine i stradanje Muslimana, Centar za bosanskomuslimanske studije, Sarajevo 1991, str. 28

⁷⁷ Mehmedalija Bojić, Historija Bosne i Bošnjaka, str. 186

[Nove državne tvorevine nakon raspada Kraljevine Jugoslavije.](#)

Uključivanjem Bosne i Hercegovinu u državni prostor Nezavisne države Hrvatske ponovno se oživljavaju ideje Ante Starčevića u pogledu Bosne i Hercegovine i Bošnjaka. Naglašava se hrvatsko povjesno pravo na teritorij Bosne, a Bošnjake se u duhu pravaške ideje nastoji prikazati kao najčistijim hrvatskim plemstvom. Ustaška propaganda nastojala je prikazati uspostavu NDH kao pobjedu katolika i muslimana.

Uspostava Nezavisne države Hrvatske okarakterizirana je kao ispravljanje greške koju je počinio Vlatko Maček, kada je pristao na Banovinu Hrvatsku bez kompletног uključivanja teritorija Bosne i Hercegovine.⁷⁸ Radi dodvoravanje muslimanskog stanovništva u nadi da se pridobije njihova podrška za NDH obećano je da će sve nepravde iz bivše države biti ispravljene. Negativno posljedice agrarne reforme biće izbrisane, a muslimanski zemljoposjednici opet će povratiti svoje posjede.⁷⁹ U početnim proklamacijama nakon uspostave NDH podilazi se

⁷⁸ Rasim Hurem, BIH u Drugom svjetskom ratu 1941-1945, str. 56

⁷⁹ Isto, str. 64, 76

Bošnjacima u cilju pridobivanja za ustaški pokret i državu. Tako je poglavnik Ante Pavelić poslao poruku poručivši im da se raduju zbog uspostave države, a da će „Bošnjački muslimani krv naše krvi, oni su cvijet naše hrvatske narodnosti, i prema tome će biti gledani od cijelog hrvatskog naroda i od Hrvatske države“.⁸⁰

Ovakve poruke predstavljale su samo propagandni blef u cilju prikazivanja Bošnjaka kao sastavnog i ravnopravnog elementa u sklopu NDH. Ustaška propaganda vješto se fokusirala na teme koje se bile od vitalne važnosti za Bošnjake. Propagandna mašinerija uvjeravala je Bošnjake da sa uspostavom NDH dolaze i bolja vremena. Pronicljivost i oštromnost ustaške propagande ogledala se u pristupu i izboru teme kroz, koje se željela oplemeniti narav NDH. U sklopu nove države u kojoj su se Bošnjaci našli situacija se nije unaprijedila u odnosu na Kraljevinu Jugoslaviju. Nacionalna prava Bošnjaka negirana su, a pitanje statusa Bosne i Hercegovine van okvira Nezavisne države Hrvatske nije bilo moguće promišljati. Računajući da su Bošnjaci prvu Jugoslaviju doživjeli, kao veliko razočaranje ustaška politika mudro je igrala na kartu emocija. Pragmatizam je prevladao u tim momentima. Bošnjaci su očekivali da će NDH u smislu ljudskih prava i sigurnosti biti sigurnije utočište za razliku od prve Jugoslavije. Neozbiljno je govoriti da su Bošnjaci u tom periodu bili zaluđeni idejama fašizma. Ideje koje zagovaraju mržnju i podstiču sukobe bile su strane muslimanima Bosne i Hercegovine.

Historijska istina je da je ideja fašizma pronašla plodno tlo kod istočnih i zapadnih susjeda. Ideologija fašizma u Srbiji je tokom 30-tih godina prošlog vijeka dočekana sa oduševljenjem. Desni srpski intelektualni krugovi fašizam su označili kao pokret „zasnovan na respektovanju istorijskih“, a za Njemačku pod vodstvom Adolfa Hitlera kazali da je „kula svetilja“.⁸¹

Glavni promicatelj fašističkih ideja u Srbiji bio je Dimitrije Ljotić, On je okupljaо sljedbenike i pobornike politike Adolfa Hitlera. Kasnije će grupa nošena ideja fašizma i politike Hitlera oformiti pokret Zbor. Politički principi ovog pokreta bili su obračun sa zapadnim vrijednostima, masonskim ložama, komunizmom i Jevrejima. Takve ideje nailazile su na podršku unutar crkvenih krugova. Dimitrije Ljotić uživao je ogromno povjerenje Srpske pravoslavne crkve, a sam je bio član Patrijarškog vijeća SPC. Dobro pozicioniranje unutar crkvenih struktura omogućilo mu je saradnju sa episkopom Nikolajem Velimirovićem.

⁸⁰ Adnan Jahić, Vrijeme izazova: Bošnjaci u prvoj polovini XX stoljeća, str. 327

⁸¹ Olivera Milosaveljević, Srpski intelektualci i rat 1933-1941, u: Zbornik radova s Desničinim susreta 2012., str. 61

Klerikalna organizacija episkopa Velimirovića pristupila je pokretu Zbor i predano radila na promicanje proklamovanih ciljeva.⁸²

Stvarno stanje nakon uspostave NDH zorno prikazuje izjava Nedima Salihbegovića. Iako se radilo o osobi, koja je ispoljavala hrvatske nacionalne ideje i osjećaje, na nastanak NDH i položaj Bosne i Hercegovine u novoj državi gledao je sa indignacijom. Salihbegović je tako u jednoj raspravi napisao „da se godine 1941. razrušila legenda o srpskom junaštvu i o hrvatskoj kulturi, jer sve što se pripisivalo Beogradu manifestiralo se u Zagrebu na treću potenciju, i Bosna u svojoj dugo povijesti teško je imala okrutniju, nesposobniju i negativniju upravu nego onu pod NDH“.⁸³ U politici Nezavisne države Hrvatske nije bilo mesta i razumijevanja za drugog i drugačijeg. Od samog osnutka države forsirana je antisrpska, antijevrejska i antiromska politika. Stvarne namjere prema Bošnjacima od strane NDH najbolje ilustrira izjava hrvatskog fratra Božidara Brala „Mi puškom i nožem u ruci biološki istrebljujemo Srbe, a uspjeli smo našom mudrom politikom da Srbi istrijebe Muslimane. Ostatak Muslimana mi ćemo sami likvidirati“.⁸⁴

Novonastala situacija zahtjevala je odgovor od strane bošnjačkih političkih krugova. Ključna stvar prema kojoj se trebalo odrediti bila je da li prihvati faktičko stanje i uzeti učešće u vlasti NDH.

O ovoj temi razgovarano je u Doboju 1941. godine. Sastanak je sazvan na inicijativu Uzeir age Hadžihasanovića i Džafera Kulenovića. Sastanku su prisustvovali uticajni bošnjački političari. Odlučeno je da Džafer Kulenović uzme učešće u vlasti NDH. Motive za ulazak u vlast treba tražiti u namjeri da se ublaži negativno djelovanje Hakije Hadžić, ali i da se zaštite Srbi koji su bili na udaru ustaške politike. Dušan Kecmanović i Savo Besarović lično su zamolili Džafera Kulenovića da uzme učešće u vlasti u nadi da će dođe do poboljšanja prilika za srpsko stanovništvo.⁸⁵ Glavni pokretač bošnjačke politike u doba Drugog svjetskog rata nesumnjivo je bio Uzeir aga Hadžihasanović. Sarajevski trgovac i najodaniji saradnik Mehmeda Spahe tokom prve Jugoslavije nastojao je oblikovati bošnjački politiku u teškim vremenima. Namjera Uzeir

⁸² Philip. J. Cohen, Srpski tajni rat, str. 38-39

⁸³ Adil Zulfikarpašić, Bosanski muslimani: Čimbenik mira između Srba i Hrvata, Bosanski institut Zurich, Zurich 1986, str. 20

⁸⁴ Šaćir Filandra, Bošnjačka politika u XX. Stoljeću, str. 159. Takoder autor navodi da Bošnjaci nikada nisu prihvatali ideju NDH , te su ustašku državu smatrali tuđom i okupatorskom. Pogledati: Isto, str. 163

⁸⁵ Marko Attila Hoare, Bosanski Muslimani u Drugom svjetskom ratu, Vrijeme, Zenica 2019, str. 60. Autor navodi da je nakon toga delegacija predvođena Hadžihasanovićem i Kulenovićem otputovala kod Pavelića i iskazala lojalnost državi. Tada je mjesto potpredsjednika vlade umjesto Osmana Kulenovića preuzeo njegov brat Džafer Kulenović. Pogledati: Isto, str. 60

age Hadžihasanovića sa slanjem Kulenovića u strukture vlasti NDH ogledala se u popravljanju položaja srpskog i jevrejskog narod.

Dr. Hivzija Gavran Kapetanović u izjavi datoј prilikom saslušanja po okončanju rata pozitivno je govorio o politici Uzeir age Hadžihasanovića. On je bio prema riječima Gavrankapetanovića pogoden neprilikama, u kojima su se našli Srbi i Jevreji nakon uspostave NDH. Drugi razlog za njegov nespokoj bila je politika Hakije Hadžića koji se previše približio ustaškoj ideji. Svojim djelovanjem nanosio je štetu Bošnjacima, usmjeravajući srpsku oštricu ka njima. Stoga je Hadžihasanović uvidio da su muslimani primorani poslati nekoga u vladu NDH, u nadi da se situacija promijeni ka boljem.⁸⁶

Džafer Kulenović nikada nije stekao popularnost među bošnjačkim narodom. Odluka Kulenovića da ostane u Bosni bila je predmetom kritika. Određeni bošnjački krugovi smatrali su Kulenovića odgovornom za tendenciozno pisanje o Bošnjacima kao saradnicima okupatora. Smatrali su da je njegovo mjesto bilo u Londonu, gdje se trebao boriti za status Bosne i Hercegovine i bošnjačkog naroda. Njegovo odluku o pristupanju NDH ubrzalo je subjektivno i tendenciozno obraćanje jugoslavenskog ministra izbjegličke vlade Branka Ćubrilovića. U svom govoru putem radio optuživao je muslimansko stanovništvo za novonastalu situaciju.⁸⁷

Sakib Đulabić iznosi podatak da je 26. 04. 1942. godine na sastanku kojem su prisustvovali članovi Spahinog „Akreba Medžlisa“ Džaferu Kulenoviću oduzeto pravo da politički djeluje u ime bošnjačkog naroda zbog njegovog ustaškog opredjeljenja.⁸⁸.

Pored motiva da se očuva biološka supstanca bošnjačkog naroda na način prihvatanja nove realnosti na terenu dr. Nada Kisić Kolanović navodi i druge motive za pristupanje i prihvatanje NDH od određenih bošnjačkih krugova. Njena teza glasi da su određeni bošnjačko-muslimanski krugovi u NDH vidjeli priliku „da usklade islam i islamsku tradiciju s pojmom nacije države“.⁸⁹

⁸⁶ Vladimir Dedijer, Antun Miletić, Genocid nad Muslimanima, Svjetlost, Sarajevo 1990, str. 624

⁸⁷ Muhamed Hadžijahić, Posebnost BIH i stradanje Muslimana, str. 37. Također autor navodi da je pristupanje Kulenovića u strukture NDH smanjilo represiju nad Srbima, ali da su Srbi nakon podizanja ustanka 1941. godine svoj bijes iskalili nad bošnjačkim stanovništvom pripisujući na taj način, sve zločine ustaškog režima Bošnjacima. Pogledati: Isto, str. 38

⁸⁸ Sakib Đulabić, Sjeverno američko bogatstvo i islamski moral, Zenica 1994, str. 63. Dr. Safet Bandžović ističe da je Džafer Kulenović prihvatio državnu tvorevinu NDH u nadi da se u njoj neće iskazivati animozitet i vršiti represija nad bošnjačkim stanovništvom. Dakle svoje pristupanje NDH-u pravdao je logikom manjeg zla. Pogledati: Safet Bandžović, Bošnjaci i antifašizam, str. 149. Kulenović je tvrdio da se u vlasti NDH nalazi kao pojedinac, a ne kao predstavnik svih muslimana. Pogledati: Mustafa Imamović, Historija Bošnjaka, str. 533

⁸⁹ Nada Kisić Kolanović, Muslimanska inteligencija i islam u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, str. 904

Kroz svoju političku djelatnost u NDH isticao je važnost hrvatske države/nacije, a sam ustaški pokret nije smatrao toliko bitnim. Politički kredo Kulenovića 1941. godine glasio je da u sklopu Nezavisne Države Hrvatske muslimani mogu osigurati biološki opstanak. U konačnici njegova politika nikada nije doživjela uspjeha među Bošnjacima, a sam Kulenović nije uspio pridonijeti boljem položaju Bošnjaka. Najbitnije dostignuće Kulenovićeve politike u NDH jeste blokiranje donošenja novog ustava Islamske zajednice. Džafer Kulenović nije podlegao pritisku koji su na njega vršili Hakija Hadžić i Božidar Brale, da Islamska zajednica doneše novi ustav u fašističkom ambijentu. Da je popustio na muslimane bi bila bačena velika ljaga.⁹⁰

Akademik Muhamed Filipović smatra da je Kulenović pristajanjem uz NDH kompromitirao muslimane i na taj način pojačao negativne predrasude prema muslimanima. Svojim pristankom samo je dao mogućnost hrvatskim nacionalistima da svoje postupke prema Bosni smatraju legitimnim. Kulenović nije mogao uticati na političke procese unutar NDH. Tokom 1942. godine ustaše su zatvorile neke ugledne Bošnjake i poslali ih logor Stara Gradiška. Među pritvorenim bio je i brat Muhameda Filipovića. Njegova majka odlučila je intervenisati kod Kulenovića i tražiti da se njen sin pusti na slobodu. Kulenović je : „Đula ja tu ne mogu ništa. Ovi ovdje (mislio je na ustaše) su zločinci, mogli bi i mene ubiti“.⁹¹

Od muslimanskih političara u strukturi vlasti od značajnih osoba vrijedi izdvojiti Adem agu Mešića, Hakiju Hadžića i Mehmeda Alajbegovića. Adem aga Mešić obnašao je funkciju doglavnika, Hakija Hadžić postavljen je za povjerenika u bivšoj Drinskoj banovini, dok je Mehmed Alajbegović radio u državnoj službi, a 1944. godine imenovan je za ministra vanjskih poslova NDH.

Za Adem agu Mešića i Mehmeda Alejbegovića može se kazati da nisu iskazivali fašistička uvjerenja, već su bili hrvatski nacionalisti. Islam je smatrao nezaobilaznim čimbenikom u životu muslimana. Vrijednosnim sustavom iz kojega muslimani izvlače snagu za oblikovanje svoga identiteta.⁹² U slučaju Adem age Mešića radilo se o višestrukom identitetu. Ponosno je isticao pripadnost islamskoj civilizaciji, ali isto tako želio je uskladiti islamsku tradiciju sa hrvatskom nacionalnom idejom. Mehmed Alajbegović kao motiv za pristupanje u

⁹⁰ Isto, str. 908-909, Ivo Banac, Nacionalno pitanje u Jugoslaviji, Globus Zagreb 1984, str. 351, Mustafa Spahić, Od hilafeta do rijaseta, El kalem, Sarajevo 2015, str. 319-320. Kulenović je iskazao lojalnost NDH- u više kao hrvatski nacionalista, a ne zbog fašističkih opredjeljenja. Pogledati: Šaćir Filandra, Bošnjačka politika u XX. st, str. 162.

⁹¹ Muhamed Filipović, Bošnjačka politika, str. 81

⁹² Nada Kisić Kolanović, Ademaga Mešić i hrvatska nacionalna ideja 1895-1918. godine, Časopis za suvremenu povijest, str. 1135

strukture NDH pravdao je idejom hrvatske države. Kao suštinski razlog za isticanje podrške NDH jeste pravo hrvatskog naroda na svoju državu u kojoj će hrvatski narod biti sloboden iskazivati svoja osjećanja i ostvariti punu slobodu.⁹³

Hakiju Hadžića prethodno smo spomenuli kao osnivača Muslimanske organizacije unutar HSS. Sudjelovao je na izbori 1938. godine i ostvario slab rezultat. Njegova politika nije bila prihvaćena od većina Bošnjaka. Nakon slabog političkog rezultata približio se frankovcima, grupi koja je sebe smatrala za jedinog autentičnog sljedbenika Starčevićanske ideologije. Pristupanje Hadžića krugu frankovaca, koji su kasnije vodili glavnu riječ u NDH bila je ogromna greška. Frankovci su smatrali da hrvatska država i hrvatska nacija treba da se vežu jedino za katoličanstvo.⁹⁴

Srpska propaganda vješto je prikrivala činjenicu da je u strukturama vlasti NDH bio i značajan broj Srba. Neki su uzeli učešće u Hrvatskom državnom saboru koji je uspostavljen 1942. godine, po naređenju Ante Pavelića. Od ukupno 90 generala u NDH 13 su bili Srbi, koji su odlikovani najznačajnijim titulama.⁹⁵

Funkcija	Katolik	Musliman
Ministara	18	2
Državnih tajnika	6	0
Glavnih ravnatelja	11	0
Narodnih zastupnika	193	13
Vijećnika državnog vijeća	12	3
Viših činovnika državnog vijeća	10	0
Viših činovnika Predsjedništva vlade	6	0
Viših činovnika upravnog sudišta	32	0

⁹³ Nada Kisić Kolanović, Muslimanska inteligencija i islam u NDH, str. 913

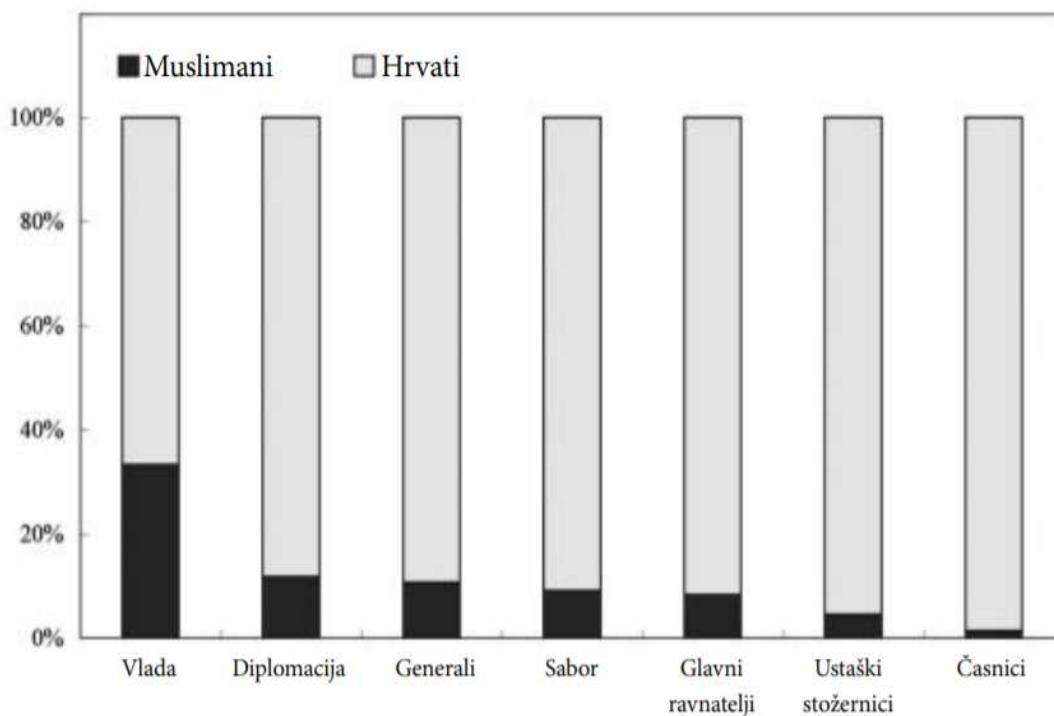
⁹⁴ Mustafa Imamović, Bošnjaci u emigraciji, str. 134-135

⁹⁵ Rade Jerinić, Srbi generali u NDH, Ekspres.net, 09.02.2019

Računski dvor	30	0
Ministarstvo spoljnih poslova	48	0
Poslanici na strani	7	0
Konzuli i zastupnici	6	0
Viši činov. poslanstva i konzulata	33	0
Glavno ravnatelj. za rad i sigurnost	20	0
Kotarski predstojnici	112	13
Upravitelji ispostava	5	0
Glavno ravnatelj. za javni rad	39	0
Glavno ravnatelj. za zdravstvo	21	0
Udružba	20	1
Velikih župana	10	3
Podžupana	16	6
Viši činovnici žup. pred. oblasti	121	11
Viši činov. ministar. pravosuđa	27	2
Viši činov. državne riznice	159	2
Viši činov. riznice uprave i straže	168	14
Državna banka	32	1
Ministarstvo prosvjete	13	1
Ministarstvo nar. gospodarstva	208	3

Krugovalnih ravnatelja	7	0
Krugovalnih namještenika	462	0

Tabela je napravljena na osnovu podataka koje je iznio Muhamed Hadžijahić u knjizi Posebnost Bosne i Hercegovine i stradanje Muslimana

Izvor: Nada Kisić Kolanović : Udio Muslimana u vlasti NDH

Iz priloženog jasno se da zaključiti da Bošnjaci nisu činili značajan dio vlasti. Njihovo učešće i zastupljenost u vlasti bila je marginalna i beznačajna. Od njih se tražila bezuvjetna lojalnost i poslušnost, bez mogućnosti kritičkog sagledavanja političkih odluka i procesa. Početna slatkorječivost ustaškog rukovodstva bila je samo dio propagandnog dekora u svrhu, što

bržeg ostvarivanja zadatih ciljeva. Izvršiti zločine nad Srbima i ostalim narodima, a napisljeku ih pripisati Bošnjacima bilo je jedna od temeljnih odrednica ustaškog rukovodstva i NDH.

Dr. Enes Karić smatra da mnogi Bošnjaci koji su tada prihvatali hrvatsku nacionalnu ideju i državu nisu tu učinili iz doktrinarnih razloga. Većina je hrvatstvo doživjela kao antijugoslavenstvo. Reminiscencije na period prve Jugoslavije bile su bolne i traumatične. Mehmed Handžić vjerski autoritet u bošnjačkom narodu uspostavu NDH podržao je zbog nepravdi koje su Bošnjaci doživjeli u prvoj Jugoslaviji, a ne zbog nekih ideoloških razloga.⁹⁶

Devet dana nakon proglašenja Nezavisne Države Hrvatske izrađen je dokument četrdesetorice intelektualaca. U ovom dokumentu nastoji se izboriti autonomni status Bosne i Hercegovine. Dokument je predan reis ulemi Fehimu Spahi. Od njega je zatraženo da kod Nijemaca izloži ovaj dokument i zatraži autonomiju za Bosnu i Hercegovinu. Za kreatora ovog dokumenta smatra se Uzeir aga Hadžihasanović.⁹⁷

Nakon nepunih mjeseca dana ustaške države bošnjačko – srpska delegacija posjetila je povjerenika za Bosnu i Hercegovinu Hakiju Hadžića tražeći autonomiju Bosne i Hercegovine, te na taj način iskazala nezadovoljstvo prema NDH. Ova delegacija nije uspjela ostvariti svoje ciljeve. Srpski članovi delegacije dr. Milan Božić, Vojislav Besarović i Jeftanović bili su uhapšeni i kasnije ubijeni, a Uzeir agi Hadžihasanoviću rečeno je da napusti ideje koje su usmjeren protiv ustaških interesa.⁹⁸

Pokušaji ove delegacije na samom početku ustaške države govore nam da ideja NDH nije uživala potpunu podršku muslimanskih krugova. Također takvo držanje nam pokazuje da bošnjački krugovi nisu bili homogeni u pogledu političkog držanja.

Nezavisna Država Hrvatska dosljedno je provodila rasnu politiku. Prvi rasni zakoni doneseni su na samom početku ustaške države. Osnovni zakoni nove države postali su Zakon o državljanstvu, Zakon o rasnom identitetu i Zakon o zaštiti arijevske krvi i časti hrvatskog naroda. Prema ovim zakonima državljeni NDH mogli su biti samo pripadnici arijevske rase, a Židovi i

⁹⁶ Enes Karić, *Prilozi za povijest islamskog mišljenja u BIH*, El Kalem, Sarajevo 2004, str. 417. Da Handžić nije dijelio ustaške ideje i poglede svjedoče njegove inicijative u pogledu donošenja muslimanskih rezolucija i kritiziranja ustaškog režima. Pogledati: Isto, str. 417. Handžić u periodu NDH pored zalaganja za zaštitu nehrvatskih naroda predano je radio na oporavku islamske misle. Prema njegovom mišljenju stanje islamske misle bilo je u vrlo lošem stanju i žudilo je za obnovom. Pogledati: Nada K. Kolanović, *Muslimanska inteligencija i islam u NDH*, str. 923

⁹⁷ Nada Kisić Kolanović, *Muslimani i hrvatski nacionalizam*, Hrvatski institut za povijest, Školska knjiga, Zagreb 2009, str. 331.

⁹⁸ Enver Redžić, *Muslimansko autonomaštvo i 13 SS. Divizija, Svjetlost*, Sarajevo 1987, str. 14

Romi nisu smatrani dijelom te zajednice. Oni su postali meta terora države i ekskomunicirani su iz društva.

Zakoni u NDH

Stavljanje etničkih grupa van zakona predstavlja čin dehumanizacije i stvaranja pretpostavki za konačni obračun sa tim zajednicama. Hana Arent smatra da politika rasnih zakona ne stavlja ljude izvan zakona zbog mišljenja, već zbog rađanja u krivoj rasi.⁹⁹ Pored pitanja Židova i Roma u politici NDH dominiralo je srpsko pitanje.

Srpsko pitanje i konačno rješenje tog pitanja dominiralo je na sastanku između Hitlera i Pavelića. Tokom ovog sastanka Pavelić je upoznao Hitlera sa etničkom strukturom države naglašavajući da su muslimani najčišći dio hrvatske nacije. U pogledu Srba rečeno je da se radi o etničkim Hrvatima koji su prešli na pravoslavnu vjeru. Hitlerov savjet u pogledu rješavanja manjinskih pitanja glasio je da NDH narednih pedeset godina treba, da provodi nacionalno politiku koja neće biti tolerantna.¹⁰⁰

Rješavanje srpskog pitanja i pitanja drugih nehrvatskih naroda unutar NDH, za ovaj rad važno je zbog odnosa Bošnjaka prema tim događajima. Obračun ustaša sa pravoslavnim stanovništvom imao je direktnе posljedice po bošnjačko stanovništvo. Ustaška propaganda

⁹⁹ Hana Arent, Izvori totalitarizma, Beograd 1999, str. 301

¹⁰⁰ Hrvoje Matković, Povijest NDH drugo, dopunjeno izdanje, Pavičić, Zagreb 2002, str. 171

zločine počinjene nad Srbima pripisivala je Bošnjacima, te na taj način srpsku oštricu okretala ka njima. Adil Zulfikarpašić konstatirao je da je zločinačka ustaška politika iz 1941. godine uzrokovala katastrofu, a da su najveću cijenu platili Bošnjaci.¹⁰¹ Brutalne obračune ustaške politike sa drugim narodima Bošnjaci nisu odobravali i pružali su zaštitu ugroženim narodima. Relevantni faktori bošnjačke politike jasno su osuđivali ustaške zločine i pružali pomoć Srbima, Jevrejima i Romima.

Ragib Čaplići obavještavao je Srbe koji su trebali biti uhapšeni, te na taj način omogućavao im da se sakriju i spase. Na području Srebrenice dr. Asim beg Ćemerlić od sigurne smrti spasio je 80 pripadnika srpske nacionalnosti. Slična situacija bila je na području istočne Hercegovine, gdje je bošnjačko stanovništvo pružalo zaštitu pravoslavnom stanovništvu. U Bosanskoj Dubici jedan Čaušević spašavao je srpsku djecu, tako što ih je sakrivao u fijaker. Bošnjaci koji su bili u strukturama vlasti osuđivali su zločine i tražili od Pavelića da se odmah prekine sa praksom zločina. U traženju obustave zločina posebno su prednjačili Adem aga Mešić i Muhamed Sudžuka direktno tražeći od Pavelića da naredi obustavu nasilja i ističući da Bošnjaci ne podržavaju ovakvu politiku.¹⁰²

Sead beg Kulović pružao je zaštitu srpskom stanovništvu. Derviš Sušić ističe podatak da je „nekoliko srpskih građanskih porodica širilo vijest o tome kako je Sead beg pomogao Srbima i štitio ih od ustaškog bjesnila. Ne samo u Tuzli nego i u nekim manjim mjestima istočne Bosne“. Bošnjaci iz Višegrada usprotivili su se antisrpskoj politici ustaša. Svoje razumijevanje za drugog i drugačijeg pokazali su kroz protestno pismo, koje je upućeno Paveliću. U pismo je zatraženo da se pritvoreni Srbi na slobodu.¹⁰³ Položaj srpskog stanovništva na području bosanske krajine bio je težak. Bivali su izloženi konstantnim ustaškim zločinima, ali i na ovom području Bošnjaci su štitili svoje komšije. Primjer pozitivnog držanja bio je gradonačelnik Bihaća Abdulah Ibrahimpahić.

Ustaške vlasti u cilju brisanje tragova pravoslavnog življa na području Bihaća odlučili su uništiti pravoslavnu crkvu na Vidovdan. Gradonačelnik Ibrahimpahić oštro se usprotivio takvoj

¹⁰¹ Milovan Dilas, Nadežda Gaće, Bošnjak, Bošnjački institut, str. 74

¹⁰² Safet Bandžović, Bošnjaci i antifašizam, str. 190-202. Također Bošnjaci su jasno osuđivali zlodjela prema pripadnicima romske i židovske zajednice. Alija Nametak u sarajevskom nekrologiju navodi podatak da je sarajevski trgovac Sulejman aga Muhasilović svoju radnju držao zatvorenom, kako njegovi uposlenici ne bi kupovali bakar koji je skinut sa Jevrejskog hrama. Pogledati: Alija Nametak, Sarajevski nekrologij, str. 13. Također Bošnjaci su svojim djelovanjem spasili Rome od ubijanja. Reis ulema donio je rješenje prema kojem se Cigani imaju smatrati arijevcima. Pogledati: Muhamed Hadžijahić, Posebnost BIH i stradanje muslimana, str. 34

¹⁰³ Mustafa Sućeska, Krvava čuprija na Drini, Sarajevo 2001, str. 38

odluci kazavši da će ostati na poziciji ako tog dana pored pravoslavne crkve budu uništene džamija i katolička crkva. Ustaške vlasti smijenile su Ibrahimpašića sa pozicije, a pravoslavnu crkvu srušile.¹⁰⁴ Politika pogona drugog i drugačijeg apsolutno je bila neprihvatljiva za većinu Bošnjaka. Pokušavali su na razne načine da otupe ustašku oštricu ka Srbima i drugim narodima. Ustaški pokret nikada nije ostvario podršku među Bošnjacima. Svjesni svoje nepovoljne i teške pozicije Bošnjaci osuđivali nečovječne postupke ustaša. U najtežim vremenima među Bošnjacima prevladala je ideja očuvanja multietničke i multikonfesionalne Bosne i Hercegovine.

Sin bivšeg reis uleme Džemaludina Čauševića bio je dio delegacije koja je posjetila u Zagrebu Andriju Artukovića. Tom prilikom Artuković je delegaciju upitao šta rade u Zagrebu, zašto ne kolju Srbe? Halid Čaušević kazao je : „Mi muslimani nismo za to da koljemo Srbe, to su naše komšije“.¹⁰⁵

Kada je izbio ustank u mjesecu junu i julu 1941. godine najveću cijenu platili su Bošnjaci. Osveta tzv. ustanika bila je usmjerena ka njima. Slabo organizirani i nemoćni za kvalitetnu odbranu postali su lahka meta. Od početne slatkorječivosti ustaške države prema Bošnjacima nije ostalo ništa. Političko rukovodstvo NDH nije poduzelo ništa da zaštiti bošnjačko stanovništvo prilikom ustanka. Takvo držanje jasno pokazuje stvarne namjere NDH da u početnim zlodjelima protiv srpskog stanovništva stvari animozitet i podjela između Bošnjaka i Srbaca. Ustaška propaganda uspješno je zločine iz proljeća i ljeta 1941. godine pripisivala Bošnjacima. U cilju stvaranja što jačeg dojma prilikom vršenja zločina nad pravoslavnim stanovništvom koristili su muslimanska obilježja i imena.

Mehmedalija Bojić u svojoj studiji navodi podatak da su ustaške formacije prilikom činjenja zločina nad Srbima nosili fesove i koristili muslimanska imena, kako bi na taj način među srpskim stanovništvom stvorili odbojnost i mržnju prema Bošnjacima. U Višegradu je djelovala ustaška jedinica sastavljena od Hrvata, koja je u vojnim akcijama koristila fesove. Rodoljub Čolaković kasnije će konstatovati da ustaška politika uperena protiv Srbaca, nije bila uspješna u krajevima gdje su muslimani činili većinu. On navodi primjer Istočne Bosne gdje kaže, da ustaše koje su stizale u te krajeve, dolazili su iz drugih područja.¹⁰⁶

¹⁰⁴ Max Bergholz, Nasilje kao generativna sila: Identitet, nacionalizam i sjećanje u jednoj balkanskoj zajednici, Buybook, Sarajevo/Zagreb 2019, str. 111

¹⁰⁵ Mirko Galić, Politika u emigraciji, Globus, Zagreb 1990, str.82

¹⁰⁶ Rodoljub Čolaković, O društveno političkim prilikama u istočnoj Bosni uoči izbijanja ustanka 1941, u : Istočna Bosna u NOB-u, str. 21. Adil Zulfikarpašić navodi da je u Foči ustaški pokret slabo prošao među bošnjačkim masama. U ustaški pokret samo su pristupili beznačajni ljudi. One koji su pristupili ustaškom pokretu Zulfikarpašić

Uoči izbijanja ustanka negativne predrasude prema muslimanskom stanovništvu producirali su krugovi unutar katoličke crkve. Fra Jozo Garić koji je obnašao funkciju banjalučkog biskupa za zločine ustaša nad pravoslavnim stanovništvom optužio je muslimane. Garić je tvrdio da su zločini na području Bosanske Krajine počinjeni isključivo od strane muslimana.¹⁰⁷

Kao što smo već spomenuli ustanak koji je izbio početkom mjeseca juna ili jula 1941. godine, prvo je započeo u istočnoj Hercegovini. Ustanak se također desio na području istočne Bosne i Bosanske krajine. U historiografiji ustanka iz 1941. godine tretiran je kao ustanak naroda protiv okupatora. Određeni autori demistificirali su događaje vezane za ustanak i na objektivan način ih predstavili. Događaji vezani za ustanak iz 1941. godine osjetljiva su tema i zbog toga je problematiziranje ove teme izbjegavano u jugoslavenskoj historiografiji. Objektivno govoreći za dominantnu post ratnu ideologiju događaji iz 1941. godine predstavljali su neugodnu istinu. Ustaničke grupe sačinjavali su partizanske i četničke formacije, a tokom ustanka najmanje je bilo obračuna sa okupatorom. Oštrica ustanika bila je usmjerena ka Bošnjacima i Hrvatima.¹⁰⁸

Dr. Rasim Hurem analizirajući događaje vezane za ustanak zaključuje da su ustanici u borbu odlazili pod parolom borbe protiv Turaka.¹⁰⁹ U istočnoj Hercegovini glavna meta ustaničkih udara postali su Bošnjaci. Navest ćemo neke zločine koje su ustanici počinili. Na teritoriji istočne Hercegovine posebno se izdvaja zločin nadaleko od Bileće, na jami Čavkarici. U činjenju ovog zločina gdje je ubijeno oko 800 Bošnjaka Hercegovine, koji su kasnije bačeni u jamu Čavkaricu, učestvovali su i komunisti.

Tahir Pervan istraživao je zločin počinjen na području Čavkarice. U svojim istraživanjima navodi da muslimane sa ovog područja nisu imali ni jednu krivicu, osim što su bili muslimani. Pripadanje islamskom civilizacijskom krugu bilo je dovoljno opravdanje ustanicima da počine zločine nad bošnjačkim stanovništvom. Pervan kao glavne krivce za zločine nad bošnjačkim stanovništvom vidi u komunistima, tačnije u Halidu Čomiću, Hajdaru Bajramoviću, Miri Popari i Mitru Radovanoviću. Oni su naredili muslimanskom stanovništvu da predaju

označava kao „pijanice“, beskućnike i najgoru fukaru. Ljudi koji nisu bili od ugleda. Pogledati: Milovan Đilas/Nadežda Gaće, Bošnjak, str. 73

¹⁰⁷ Jure Krišto, Sukob simbola: Politika, vjere i ideologije u NDH, Globus, Zagreb 2001, str. 329, 332

¹⁰⁸ O zločinima na području Ljubinje, Avtovca, Čavkarice, Bosanske krupe, pokolju u Koraju, zločinima u istočnoj Bosni. Pogledati: Smail Čekić, Genocid nad Bošnjacima u Drugom svjetskom ratu, str. 18-23, 28-33, 35-43, 55-70.

¹⁰⁹ Rasim Hurem, Kriza NOP- a u BIH, str. 40

oružje, kazavši im da im se ništa neće dogoditi i da će biti sigurni.¹¹⁰ U istočnoj Bosni postojali su sporazumi između četničkih i partizanskih formacija.

U mjesecu oktobru 1941. godine četnici i partizani uputili su proglašenja narodima Bosne i Hercegovine. Inicijatori ovog proglašenja sa četničke strane bili su Jezdimir Dangić, Sergej Mihailović i Pero Đukanović, a sa strane partizana to su učinili Rodoljub Čolaković, Slobodan Princip i Svetozar Vukomanović. Takav održanje pokazuje da nije bilo diferencijacije između četnika i partizana u počecima rata. U konačnici to je rezultiralo pokoljem bošnjačkog stanovništva u gradovima istočne Bosne. Sam odnos ustaša prema ovim događajima bio je ravnodušan. Nije postojala želja ustaške vlasti da pruži zaštitu muslimanskom stanovništvu, a to najbolje pokazuje predaja grada Foče, gdje su kasnije počinjeni strašni zločini.¹¹¹

Da ustanak nije bio usmjeren ka okupatorima već ka muslimanskom stanovništvu pokazuje događaj nakon zauzimanja Vlasenice i Han Pijeska. Četnici su uputili pismo Nijemcima u kojem poručuju „da četnici ne vode borbu protiv viteške njemačke vojske, već samo protiv Cigana i balija u ustaškoj uniformi“.¹¹² Na području Bosanske Krajine ustanak je vođen od strane četničkih formacija i sama struktura ustaničkih formacija bila je jednonacionalna. Šovinizam prema Hrvatima i Bošnjacima bio je izrazit, tako da nije bilo naročitog odstupanja od prethodne prakse ustanika na drugim područjima

5.1 Muslimanske rezolucije: distanciranje od ustaških zločina

Muslimanske rezolucije predstavljaju važan i odvažan istup najrelevantnijih faktora u bošnjačkom životu. Važnost ovih rezolucija ogleda se u momentu kada se donešene, ali i zbog jasnog opredjeljenja bošnjačkih intelektualaca da se u najtežim trenutcima očuva sloga i zajedništvo među narodima u Bosni i Hercegovini. Putem rezolucija osuđuje se represivna ustaška politika prema Srbima, Židovima i Romima i ukazuje se na težak položaj Bošnjaka. U

¹¹⁰ Tahir Pervan, Čavkarica: Muslimanska krvava priča, Međ. Centar za mir 1993, str. 73

¹¹¹ Zija Sulejmanpašić, 13. SS divizija Handžar: Istine i laži, Preporod, Zagreb 2000, str. 49-52. Vozač Sergija Mihailovića pričao je da je Mihailović tvrdio da su ubili 5.000 muslimana u Foči i Goraždu, družili se i sastajali se sa Italijanicima i od njih dobivali gorivo za auto. Pogledati: Isto, str. 52. Majka Dobrosava Jevđevića jednog od potpisnika proglašenja iz 1941. godine kasnije je pisala „da je ona sama živi svjedok sloga i pažljivosti Srba pravoslavne i muslimanske vjere u mojoj Prači. Ona dalje piše, da su pračanski muslimani očuvali moj dom od ustaša, a i moj dom“. Ipak njen sin Dobrosav nije pokazivao milost prema Bošnjacima u teškim vremenima. Prednjačio je u ubijanju, paljenju i silovanju. Pogledati: Mustafa Imamović, Bošnjaci u emigraciji, str. 280.

¹¹² Safet Bandžović, Bošnjaci i antifašizam, str. 223. Enver Redžić navodi da među ustanicima nije postojala diferencijacija i da je glavni moto bio Mi ili Turci. Pogledati: Isto, str. 246.

vremenu donošenja rezolucija, sami Bošnjaci bili su izloženi stravičnim zločinima. Unatoč nepovoljnim prilikama i teškom položaju, intelektualni i politički krugovi mogli su snage da osude zlodjela nad drugim narodima, ali i da istaknu težak položaj Bošnjaka. Bitnost i značaj ovih rezolucija jeste, jasna opredijeljenost ka najsvetijim principima u životu. Ukoliko bismo o muslimanskim rezolucijama govorili u antifašističkim kategorijama, onda možemo zaključiti da su inicijatori ovih rezolucija bili opredijeljeni za etički, a ne ideološki antifašizam. Antifašizam ne treba prvenstveno doživljavati kao ideologiju, pomoću koje će se ostvariti određeni ciljevi. Fenomen antifašizma u vremenu donošenja rezolucija bošnjački krugovi iskazuju kroz jasan moralni i intelektualni stav.

U Srbiji je 13. augusta 1941. godine grupa od 545 intelektualaca, akademika, profesora, uglednih privrednika, pravoslavnih sveštenika i vojnih lica, potpisala Apel srpskom narodu. U tom apelu navedena grupa poziva srpski narod na pokornost i lojalnost nacistima. Antimasonska izložba koja je otvorena 22. oktobra 1941. godine u Srbiji ukazuje na stvarno raspoloženje u Srbiji u tom vremenu. Fokus ove izložbe bio je na ukazivanju navodne jevrejsko – masonsko - komunističke zavjere, koja je za cilj imala ovladavanje svijetom.¹¹³ Ukoliko uporedimo držanje srpskih intelektualnih i političkih sa držanjem bošnjačkih predstavnika vidjećemo značajnu razliku. Mala nacija koja je bila izložena genocidnim veliko - državnim planovima odlučno je zauzela civilizacijski stav naspram retrogradnih ideja.

Temelj svim rezolucijama bila je konferencija organizacije El Hidaje održana 14. augusta 1941. godine. Na toj konferenciji doneseni su zaključci u kojima se negoduje protiv zločina. Kasnije su uslijedile Prijedorska rezolucija objavljena 23. septembra 1941, Sarajevska rezolucija 12. oktobra 1941, Banjalučka rezolucija 12. novembra 1941, Bijeljinska rezolucija 2. decembra 1941, Tuzlanska rezolucija 11. decembra 1941, Mostarska rezolucija, te na kraju Zenička rezolucija donešena 26. maja 1942 u kojoj se zahtijeva od ustaške vlasti, da prestane sa ubijanjem Roma. Kroz Zeničku rezoluciju Bošnjaci su uspjeli spasiti Rome od egzodusa. Zajedničko svim rezolucijama jeste, da su bile potpisane od strane najrelevantnijih bošnjačkih ličnosti iz vjerskog, političkog i društvenog života. Rezolucije jasan su signal senzibilnosti

¹¹³ O Apelu srpskom narodu i antimasonskoj izložbi pogledati: Philip Cohen, Srpski tajni rat, str. 158-172, 99-102. „Franc Redemaher, specijalista za jevrejska pitanja u nemačkom Ministarstvu inostranih poslova, u izveštaju Berlinu od 29. maja 1942. javio je da „jevrejsko pitanje u Srbiji nije više aktuelno“. Emanuel Šefer, šef službe bezbednosti u Srbiji, obavestio je 8. juna 1942. skup nemačkih oficira da u Srbiji jevrejskog pitanja više nema. U razgovoru s jednim vojnim lekarom on je izjavio da je Beograd jedini veći grad Evrope „očišćen od Jevreja“ (Judenfrei).“ Pogledati: Slobodan Kljakić, Istina o uništenju srpskih Jevreja i njeno falsifikovanje, Politika 07.01.2012

bošnjačkih društvenih krugova, a i naroda prema drugom i drugačijem u najtežim vremenima. Potpisnicima rezolucije pripala je čast da u vremenima nesigurnosti i neizvjesnosti iskažu slobodarski duh i privrženost islamskim načelima, tako što su pozivali na poštivanje prava na život.

Tokom post ratnog perioda zvanična historiografija muslimanske rezolucije interpretirala je kao osudu nasilne politike ustaškog režima. Također, historiografija je iznosila stavove da muslimanske rezolucije nisu dovode u pitanje lojalnost muslimana prema NDH. Međutim realnost je da su rezolucije bila akt hrabrosti i jasan signal osude ustaške politici. Potpuno dovođenje u pitanje ustaške države u tim okolnostima nije bilo moguće, ali same rezolucije su otvorile pitanje legitimite u NDH.¹¹⁴ Potpisnik Sarajevske rezolucije bio je reis ulema Fehim ef. Spaho. Svoj potpis na rezoluciju stavio je nakon pritiska ustaške vlasti da osudi potpisnike rezolucije i zatraži od njih da, odustanu od pisanja rezolucije ili će biti strijeljani. Reis Spaho je tada potpisao rezolucije i kazao da počnu od njega.¹¹⁵ Muslimanske rezolucije u jevrejskoj predodžbi prihvачene su kao dio „zajedničkog naslijeda Sarajlija koji su branili svoje jevrejske sugrađane i prkosili imperijalnoj pokvarenosti“.¹¹⁶

Muslimanske rezolucije jasan su pokazatelj odnosa Bošnjaka prema NDH. Neodgovorni pojedinci iz reda Bošnjaka koji su odabrali put lojalnosti i sluganstva prema zločinačkoj državi i činili problematične postupke, ne mogu zasjeniti većinski stav bošnjačkoj naroda prema NDH. Politika eksterminacije, progona i deportacije nije mogla naći pristalice među Bošnjacima.

¹¹⁴ Robert J. Donia, Sarajevo: biografija grada, Institut za istoriju, Sarajevo 2006, str. 214, Branko Petranović. Istorija Jugoslavije knj. II, str. 46, Ibrahim Kemura, Značaj i uloga „Narodne uzdanice“ u društvenom životu Bošnjaka(1923-1945), str. 192, Nada Kisić Kolanović, Muslimani i hrvatski nacionalizam, str. 214-215. Za sadržaj i tekst rezolucija pogledati: Muhamed Hadžijahić, Muslimanske rezolucije iz 1941, str. 276-282, Safet Bandžović, Bošnjaci i antifašizam, str.

¹¹⁵ Muharem Omerdić, Sjećanje na reis uleme- Fehim ef. Spaho, Preporod Decembar 11, 2017. Ustaše su hapsile pravoslavno sveštenstvo. Praksa hapšenja vjerskih službenika činila je Fehima Spahu jako uznemirenim. Kada su uhapšeni popovi Platon Jovanović i Dušan Subotić, reis ulema Fehim Spaho odmah je reagirao tražeći njihovo puštanje. Nakon smrti reisa Spahe pravoslavni popovi su likvidirani. Poštovanje drugog i drugačijeg u djelovanju reisa Spahe i njegova želja da Bošnjaci ostanu čista obrazu vidljiva je iz primjera, kada je odbio prijedlog Pavelića da se pravoslavna crkva u Zagrebu pretvori u džamiju. Pogledati: Isto.

¹¹⁶ Stephen Schwartz, Sarajevska ruža: Bilješke o Jevrejima Balkana, Arhipelag, Sarajevo 2006, str. 8. Ideja antisemitizma tokom 19. stoljeća bilja je prisutna među srpskim intelektualnim krugovima. Jaša Tomić se isticao u širenju antisemitskih ideja. Tokom boravka u Beču imao je priliku upoznati antisemitsku literaturu. To je rezultiralo njegovom knjigom Jevrejsko pitanje. Stoga Jaša Tomić „nije bio samo recipijent antisemitskih ideja nego i njihov propagator, kako u Beču, tako i među srpskim svetom“. Tomić nije bio jedini promicatelj antisemitizma. Vaso Pelagić napisao je knjigu o Vjerozakonskom učenju Talmuda. U knjizi je tvrdio da „Talmud uči Jevreje da “varaju, zakidaju, grabe, zalagivaju, panjkaju, mrze, upropastičuju, gule i ubijaju sve narode koji Čivuti nijesu“. Pogledati: Antisemitizam i „Jevrejsko pitanje“ Jaše Tomića, Jovan Byford, Peščanik, 17/11/2008

Unatoč teškim vremenima rezolucije su izraz orijentiranosti bošnjačkog naroda za afirmaciju društva koje poštuje drugog i drugačijeg i pravo na život.

5.2 Autonomistička kretanja unutar bošnjačkog naroda

Na prethodnim stranicama spomenuli smo da je na samom početku uspostave NDH postojala struja, koja je zahtjevala autonoman položaj Bosne i Hercegovine. To je pokazatelj da NDH nije uživala većinsku podršku i da su postojala drugačija viđenja. Nezadovoljstvo prema ustaškim vlastima među Bošnjacima pojačavalo je ravnodušno držanje ustaša prema stradanjima Bošnjaka. Unutar struktura vlasti nisu razmatrane ozbiljne mjere prema zaštiti stanovništva. Dodatne razloge koji su doprinijeli jačanju odbojnosti ka NDH, možemo tražiti u želji određenih katoličkih krugova da se izvrši pokatoličenje.

List Katolički tjednik vršio je propagandu da NDH treba uspostaviti kao isključivo katoličku državu. Slični listovi širili su negativne predrasude prema muslimanskom stanovništvu nazivajući ih paganim i nevjernicima.¹¹⁷ NDH je Bošnjake nastojala iskoristiti za uspostavu diplomatskih odnosa sa Turskom. Koristeći određene muslimanske krugove, prije svega Munira Šahinovića Ekremova, NDH je pokušavala ostvariti određene pogodnosti za vlastiti probitak. Diplomatske misije doživjele su neuspjeh, jer Turska nikada nije uspostavila odnose sa NDH.¹¹⁸ Dušan Bilandžić muslimanska autonomistička strujanja smatra kao jasno distanciranja ove etničke zajednice od NDH, a dalje zaključuje da je Pavelić najveći poraz upravo doživio na tlu Bosne i Hercegovine. Bošnjaci u ustaškim interpretacijama nazivani kao najčišći dio hrvatske nacije, otkazali su lojalnost toj tvorevini i odabrali druge opcije.¹¹⁹

Postizanje dogovora između četnika i ustaša 1942. godine bilo je ozbiljno upozorenje da se status Bošnjaka ne može tražiti unutar NDH i da su potrebne određene akcije u cilju postizanja boljeg položaja. Vojni izaslanik pri njemačkom veleposlanstvu Glaise von Horstenau početkom 1942. godine bilježio je stanje na području NDH. U svom izvještaju on navodi podatak da: „Sve narodnosti, s neznatnim izuzecima, međutim, složne su u svom odlučnom protivstavu prema ustaškom pokretu. (...) Mržnja prema njemu ne može zaista biti veća. Takođe raste i

¹¹⁷ Seka Brkljača/Muhidin Pelesić/Husnija Kamberović, BIH u toku Drugog svjetskog rata, u : BIH od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata, str. 347

¹¹⁸ Milan Ristović, Pokušaji NDH da uspostavi diplomatske odnose s Turskom 1941-1943, Istorija 20.veka 1:59-73

¹¹⁹ Dušan Bilandžić, Hrvatska moderna povijest, Golden marketing, Zagreb 1999, str. 141

nezadovoljstvo muslimana, čija težnja za poznatim i omiljenim bosanskim autoritetom još iz doba stare Austrije sve više raste“.¹²⁰ Nakon četničkih zločina u mjesecu augustu 1942. godine osnovan je Odbor narodnog spasa. Kao program svog djelovanja Odbor narodnog spasa je isticao uspostavu reda i mira u državi i saradnju svih konfesija na tlu Bosne i Hercegovine. Ustaške službe na nastanak i djelovanje odbora nisu gledali sa simpatijama. U izvještajima su navodili da odbor kao primarni cilj ima autonomiju Bosne i Hercegovine.¹²¹

Memorandumu iz novembra 1942. godine koji je upućen Hitleru, prethodila je posjeta grupe mostarskih Bošnjaka Italiji. Delegaciju je predvodio mostarski muftija Omer Džabić. Tokom posjete delegacija je ostvarila kontakt sa muftijom jerusalimskim El Huseinijem. Posjeta je imala politički karakter, a ustaške vlasti ovu delegaciju su nazvale kao Akcioni odbor u Mostaru za autonomiju Bosne i Hercegovine. Italijanski izvori navodili su da je delegacija Bošnjaka zahtjevala okupaciju cijelog teritorija Bosne od strane Italije. Također, ovu posjetu iskoristili su da upoznaju muftiju i italijanske vlasti o teškom položaju muslimanskog naroda.¹²²

Kao glavni zagovornik autonomije Bosne i Hercegovine označen je Uzeir aga Hadžihasanović. Kroz svoje djelovanje nastojao je da Bosnu i Hercegovinu izdvoji iz NDH i ostvari autonomiju Bosne pod vlaštu Njemačke. U svojim diskusijama isticao je da kraj rata Bošnjaci moraju dočekati vojno organizirani kako bi imali što bolju pregovaračku poziciju. Posebno je važna njegova uloga u Memorandumu od 1. novembra 1942. godine. Tim dokumentom se potvrđuje želja bošnjačkog stanovništva i rukovodstva za autonomnim položajem. Kao inicijatori tog memoranduma i potpisnici, prema Nadi Kisić Kolanović pojavljuju se Uzeir aga Hadžihasanović, gradonačelnik Sarajeva Mustafa Softić i Suljaga Salihagić.¹²³

Uzimajući u obzir nepovoljne okolnosti muslimanskog življa i spoznaja da politika NDH nije usmjerena na očuvanje biološke supstance Bošnjaka i uspostavu reda i mira, pokrenuta je akcija da se za Bosnu i Hercegovinu obezbjedi autonomiju pod njemačkim patronatom.

Potpisnici Memoranduma tražili su osnivanje vojnih formacija, koje bi nosile naziv Bosanska straža. Zatim, da svi Bošnjaci izuzev onih koji su djelovali na istočnom frontu, trebaju pristupiti Bosanskoj straži. Snabdijevanje vršila bi Njemačka. U Memorandumu se traži obustava

¹²⁰ Marko Attila Hoare, Bosanski Muslimani u Drugom svjetskom ratu, str. 46

¹²¹ Safet Bandžović, Bošnjaci i antifašizam, str. 308-309

¹²² Isto, str. 317-318, Adnan Jahić, Ideja autonomije BIH 1941-1945 u okvirima izvora i historijske rekonstrukcije, u: Historijska traganja, str.164.

¹²³ Nada Kisić Kolanović, Muslimani i hrvatski nacionalizam, str. 332

djelovanja ustaškog pokreta. Na kraju ističe se želja za stvaranjem Župe Bosne, koja bi bila pod kontrolom Njemačke.¹²⁴ Stvaranje Župe Bosne i direktna vlast Njemačke nad tom političkom administrativnom cjelinom trajala bi do završetka rata. Po okončanju Bosna bi dobila samostalnost, kao i ostale zemlje, u sklopu novog poretku.¹²⁵

Rasim Hurem smatra da Memorandum upućen Hitleru 1942. godine imao je za cilj izdvajanje Bosne i Hercegovine iz NDH, ali i formiranje muslimanskih milicija.¹²⁶ Ova tvrdnja ima uporište u razgovoru između Avde Hume i Hadžihasanovića, gdje je Hadžihasanović kao primarni cilj naznačio formiranje muslimanskih milicija.

Avdo Humo vodio je razgovore sa Hadžihasanovićem, prilikom boravka u Sarajevu. Doživljaje sa tog razgovora opisao je u svojim memoarima. Tokom razgovora diskutovalo se o držanju muslimanskog stanovništva i budućem uređenju države. Humo je kroz diskusiju pokušavao da ubijedi Uzeir agu da bošnjačke mase ohrabri u opredjeljivanju za NOP. Hadžihasanović u svojim političkim promišljanjima polazio je od pretpostavke da komunisti u budućoj državi neće biti ozbiljan faktor. Međunarodni faktori u prvom redu Britanija, smatrao je on neće dozvoliti uspostavu države, koja ja bi bila komunistička. Vjerovao je da će nakon rata glavnu riječ opet voditi izbjeglička vlada, stoga je po vlastitom priznanju poslao Mustafu Mulalića u četnike, da otupi velikosrpsku oštricu prema muslimanima. Insistirao je na muslimanskim formacijama, ali nije pozivao na borbu protiv NOP.¹²⁷

Autonomističko kretanje Bošnjaka i upućivanje Memoranduma Hitleru, Marko Attila Hoare vidi kao jasno neslaganje i negodovanje sa politikom NDH. On smatra i Muhameda Pandžu bitnom figurom u autonomističkim strujanjima, koji isticao pasivnost NDH u zaštiti muslimanskog stanovništva. Zbog ustaške pasivnosti tražio je formiranje muslimanskih vojnih formacija.¹²⁸ Namjere vodećih bošnjačkih krugova istaknute u Memorandumu nisu dobile podršku Njemačke. Autonomistički stavovi nisu dobili podršku Zigmunda Kašea „koji je smatrao

¹²⁴ Enver Redžić, Muslimansko autonomaštvo, str. 74-75

¹²⁵ Vladimir Dedijer/Antun Miletić, Genocid nad Muslimanima, str. 263

¹²⁶ Rasim Hurem, BIH u Drugom svjetskom ratu, str. 329

¹²⁷ Avdo Humo, Moja generacija, Vrijeme, Zenica 2019, str. 541-545

¹²⁸ Marko Attila Hoare, Bos. Muslimani u drugom svjetskom ratu, str. 73-74. Francuski naučnik Xavier Bougarel Memorandum iz 1942. godine smatra prvim pokušajem da se uspostavi nacionalna država Bošnjaka. Memorandum je prema njegovim viđenjima bio potaknut nostalgijom iz doba Austro-Ugarske. Autonomisti su smatrali da će uspostava autonomiju pod vlašću Njemačke osigurati bolji položaj. Pogledati: Xavier Bougarel, Islam and Nationhood in Bosnia-Herzegovina: Surviving empires, str. 60-62. Ipak tvrdnja o intenciji Bošnjaka da stvore nacionalnu državu nije istinita, jer na samom početku NDH bošnjačko - srpska delegacija zahtjevala je izdvajanje iz NDH.

da se ne može diskutovati sa Muslimanima ako će da se ugrozi njemački ugled u ovom prostoru“.¹²⁹

Autonomiju Bosne i Hercegovine nije bilo moguće ostvariti, jer to nije bio njemački interes. Istina je da Memorandum nije upućen „pravoj strani“, što je kasnije imalo negativne posljedice, ali da li je postojalo alternativa. U tom trenutku objektivno posmatrajući Njemačka je bila najmoćnija sila i diktirala tok rata. NDH je bila kondominij Njemačke i Italije, stoga je obraćanje tim silama bila jedina moguća opcija. Delegacija upućena u Italiju i Memorandum upućen Hitleru nisu doprinijeli ostvarenju autonomije i generalnom poboljšanju položaja bošnjačkog življa. Možemo kazati da je Memorandum za posljedicu imao stvaranje 13. SS divizije. Njemačka nije namjeravala ugroziti interes NDH i krenuti u nova geopolitička preslagivanja. Za stvarni cilj imali su regrutaciju novih članova za svoje formacije.

Prije nego pređemo na 13. SS diviziju, kratko ćemo spomenuti muslimanske milicije. Muslimanske milicije služile su za samoodbranu muslimanskog življa, u onim gdje su djelovale ustaničke formacije. Radilo se o manjim vojnim formacijama, koje su pretežno nastajale spontano i koje su imale lokalni karakter. Djelovanje ovih organizacija nije bilo definisano velikodržavnim planovima i istrebljenjem drugih naroda. Muslimanske milicije nastale su kao odgovor na zločine počinjene nad Bošnjacima. Dakle, ove muslimanske formacije za glavni cilj svog djelovanja isticali su zaštitu muslimanskog življa. Početne muslimanske milicije nisu imale autonomistički stav.

Na području Foče i Goražda muslimansku miliciju formirao je Omer Čengić. Ismet beg Bektašević preuzeo je obavezu sa Edhemom Efendić da formira muslimansku miliciju na prostoru Srebrenice i Zvornika. Legija Muhameda Hadziefendića djelovala je u tuzlanskoj regiji. Ova vojna formacija kraj 1942. godine dočekala sa preko 5.000 pripadnika. Formiranje Handžar divizije i veliki odliv pristalica u partizanske formacije doprinio je raspadu ove jedinice. Godine 1941. muslimanska milicija formirana je u Gračanici. Organizator i vođa ove milicije bio je Ibrahim Pirić- Pjanić. Nastala je u cilju odbrane muslimanskog stanovništva od četnika. U Koraju gdje su ustaničke jedinice počinile zločin nad Bošnjacima, osnovana je muslimanska milicija. Vođa je bio Burhan Begić. U Fazlagića Kuli djelovala je milicija osnovana od strane Džeme Tanovića.¹³⁰

¹²⁹ Branko Petranović, Istorija Jugoslavije knj. II, str. 45

¹³⁰ Rasim Hurem, BIH u drugom svjetskom ratu 1941-1945, str. 326-328.

Huska Miljković na području Krajine izgradio je respektabilnu vojnu jedinicu. Sastav jedinice činili su bivši pripadnici ustaškog pokreta, partizanskog pokreta, Mačekove partije i domobranskih jedinica. Sam Miljković bio je osebujna ličnost. Prije početka rata na tlu Jugoslavije pripadao je Komunističkoj partiji. Simpatije ka komunističkom pokretu iskazivao je do 1943. godine, kada je osnova vlastitu vojnu formaciju. Huskina milicija bila je prepoznatljiva po stanovitom političkom pragmatizmu. Saradivao je sa Nijemcima, ustašama, da bi u konačnici 1944. godine ponovno pristupio partizanima.¹³¹

Autonomistička nota može se uočiti u djelovanju muslimanskog oslobođilačkog pokreta kojeg je uspostavio Muhamed Pandža i u Zelenom kadru, vojnoj formaciji čiji je vođa bio Nešad Topčić. Pandža je iskazivao simpatije i blagonaklonost prema partizanskom pokretu. To je vidljivo iz njegovog pisma upućenog Ibri Šatoru sekretaru komiteta KPJ Konjic. U tom pismu Pandža naglašava „da su muslimanski oslobođilački pokret i partizanski pokret u Bosni i Hercegovini u svojoj političkoj osnovici... na jednoj liniji. Autonomija Bosne i osiguranje mirna života narodu“.¹³²

Zeleni kadar imao je izraženu islamsku notu u svom djelovanju. Glavni ciljevi bili su borba za Bosnu i status Muslimana. Neprijateljima su smatrani ustaše, četnici i partizani. Vođa Zelenog kadra Nešad Topčić nije vjerovao u NDH. Smatrao je da NDH nema kompetencije za rješavanje muslimanskog pitanja. Stoga je dijelio stav identičan stavu Uzeir age Hadžihasanovića, a to je autonomija Bosne i Hercegovine. Ideja autonomije podrazumijevala je ravnopravnost sve tri konfesije, a vodstvo nad Bosnom pripalo bi njemačkom generalu.¹³³

Handžar divizija predstavlja pokušaj određenih bošnjačkih krugova, da se muslimansko stanovništvo zaštiti od četničkih nasrtaja i zločina. Muslimansko stanovništvo u istočnoj Bosni bili je izloženo genocidnoj velikosrpskoj politici. Teška i neizvjesna pozicija zahtijevala je odgovor bošnjačkih krugova. Podrska za osnivanje divizije tražena je u Njemačkoj, a takva odluka nije predstavljala „pronjemačko, već antiustaško opredjeljenje“.¹³⁴ U proces osnivanja Handžar divizije bio je uključen veliki muftija El Huseini. Osnovni cilj jedinice bila je odbrana i zaštita vlastitih domova. Namjera da se brani stanovništvo i domovi nije bila poštovana od Njemačke. Vojna jedinica ubrzo je poslana na područje Francuske.

¹³¹ Marko Atilla Hoare, Bos. Muslimani u drug. Svjetskom ratu, str. 321-330, Fahrudin Vojić, Smaknut jer je bio uz narod, Stav, 27.05.2019.

¹³² Rasim Hurem, Konceptije nekih muslimanskih građanskih političara o položaju BIH..., str. 540

¹³³ Rasim Hurem, BIH u Drugom svjetskom ratu, str. 333

¹³⁴ Šaćir Filandra, Bošnjačka politika u XX. stoljeću, str. 173

U međuvremenu muslimansko stanovništvo pored četničkog terora bilo je izloženo ustaškom i njemačkom teroru. Vijesti o ustaškim i njemačkim zločinima nad bošnjačkim stanovništvom u Srebrenici, Sokocu, Goraždu i Mostaru, dolazile su do pripadnika divizije. Takav razvoj događaja uz informacije, da će divizija biti premještena u Njemačku dovest će do pobune. Pobunu su vodili Ferid Džanić, Božo Jelenek, Nikola Vukelić i Lutfija Dizdarević.¹³⁵ Njemačka propaganda nastojala je iskoristiti izloženost genocidu i ranjivost bošnjačkog stanovništva za svoje planove. Konkretni potezi nisu poduzimati u cilju zaštite stanovništva, već se fokus isključivo stavlja na vlastite interese.

Divizija je kasnije djelovala na području Bosne i Hercegovine. Tokom ratnih operacija djelovali su zajedno sa ustašama, domobranima, u određenim situacijama čak sa četnicima. Ova divizija u post ratnom periodu označena je kao antisrpska i zločinačka. Činjenice govore da je divizija duži vremenski period kontrolisala Semberiju i Majevicu, prostor koji su većinski naseljavali Srbi, a nakon taj prostor je ostao većinski srpski.¹³⁶

Handžar divizija dobila je na važnosti uoči početka agresije na RBIH. Velikosrpski propagandisti u praskozorje rata protiv Bosne, pokušali su da Bošnjake prikažu kao naciste i ubice Srba. Prvog predsjednika RBIH velikosrpska propaganda u međunarodnim krugovima pokušala je da predstavi kao pripadnika Handžar divizije.

Takve tvrdnje dolazile su od srpskog historičara Milana Bulajića.¹³⁷ Maliciozne i neargumentovane tvrdnje srpskih nacionalista imali su za cilj da obezvrijedi samu ideju Bosne, te samim tim opravdaju genocidne akcije koje su kasnije uslijedile. Kakav je odnos Alija Izetbegović imao prema Handžar diviziji, najbolje nam svjedoči knjiga Povijest Handžar divizije autora Zvonimira Bernwalda. Autor navodi primjer Kasima Mašića koji je pristupio Handžar diviziji. Mašićevom pristupanju u diviziju protivio se Izetbegović „nagovarajući ga da se ne javlja u diviziju. Izetbegović je bio izričito protiv Hitlera i saradnje muslimana sa fašistima, jednako kao i drugi pripadnici ove organizacije (Mladi muslimani), koji su na Nijemce gledali prvenstveno kao na okupatore“.¹³⁸

Simon Wiesenthal u knjizi Veliki muftija - veliki agent osovine tendenciozno je pisao o Bošnjacima, pokušavajući da ideju fašizma pripiše Bošnjacima. On navodi da su Bošnjaci od

¹³⁵ Marko Attila Hoare, Bos. Muslimani..., str. 162

¹³⁶ Zvonimir Bernwald, Povijest divizije Handžar: sjećanje i zapisi prevodioca u divizijskom štabu, Monos, Gračanica 2018, str. 283

¹³⁷ Isto, str. 24

¹³⁸ Zvonimir Bernwald, Povijest divizije Handžar: sjećanja i zapisi prevodioca u divizijskom štabu, str. 87

početka blagonaklono gledali na ustaše i okupatore. U svom radu Bošnjake svrstava u hrvatski ili srpski nacionalni korpus, pored toga genocidne radnje četničkih formacija prešuće. ¹³⁹

Pokret Mladih muslimana sa indignacijom gledao je na ustaški pokret i fašističke ideje. Niko od članova Mladih muslimana nije pristupio ustaškom pokretu, handžar diviziji ili nekoj drugoj vojnoj formaciji. Članovi pokreta sebe su smatrali anti – komunistima, ali istovremeno i antifašistima.¹⁴⁰ Da su pripadnici mlado – muslimanskog pokreta imali antifašističke poglede, svjedoči pokušaj atentata na Luburića. Atentat je treba izvršiti pripadnik Mladih muslimana Halid Nazečić, ali „su njegovu izdaju organizirali komunisti da bi spriječili svoje rivale iz desnice da postignu takav uspjeh“. ¹⁴¹

Autonomistička strujanja određenih bošnjačkih krugova u konačnici nisu doprinijela ostvarenju značajnog rezultata. Dvije inicijative upućene prema Italijanima i Nijemcima pokazale su krajnju ravnodušnost okupatora ka stradanjima bošnjačkog življa. Pored pokušaja da se političkim putem ostvari povoljan položaj bošnjačkog stanovništva, određeni krugovi autonomiju Bosne nastojali su ostvariti kroz uspostavu vojnih formacija. Ipak najveći broj muslimanskih milicija nastojao je da kroz svoje djelovanje zaštiti vlastite domove i porodice. Objektivno govoreći veliki dio muslimanskih milicija nije mogao razmišljati o autonomiji Bosne, jer se kao osnovni cilj nametnula borba za biološku supstancu. Muslimanske milicije uglavnom su imale lokalni karakter. Tokom 1943. godine došlo je do osnivanja Handžar divizije. Primarni ciljevi divizije bili su odbrana stanovništva i sela. Nastala je nakon genocidnih radnji četnika u istočnoj Bosni. Ubrzo se pokazalo da Nijemci nemaju namjeru koristiti ovu diviziju u cilju odbrane bošnjačkog stanovništva. Koliko je ova jedinica predstavljala razočaranje najbolje ilustrira činjenica da su morali sarađivati sa onima, koji su prethodno vršili genocid nad bošnjačkim narodom.

¹³⁹ Isto, str. 107-108

¹⁴⁰ Sead Trhulj, Mladi muslimani, Globus, Zagreb 1992, str. 12, 60-61

¹⁴¹ Marko A. Hoare, Bos. Muslimani..., str. 377

6 Odnos četnika prema Bošnjacima

Četnici i četnički pokret predstavljaju glavnog egzekutora velikosrpske politike. Nesporna činjenica je da su četnici bili dosljedni promicatelji politike krvi i tla, kada god su imali mogućnost. Sam pokret nastaje tokom procesa deosmanizacije Balkana i Balkanskih ratova. To nam kazuje da od samog početka pokret nema dobromamjeran odnos prema drugom i drugaćijem. U korijenima samog pokreta nalazi se ideja Velike Srbije. Ideju teritorijalnog širenja nije bilo moguće ostvariti bez etničkog čišćenja i genocida. Tokom rata na području Jugoslavije od 1941 do 1945 godine, četničke formacije počinile su masovne zločine nad bošnjačkim stanovništvom. Politiku i držanje četnička oblikovalo je Srpski kulturni klub.

Članovi srpskog kulturnog kluba oblikovali su politiku četničkog pokreta. Uoči Drugog svjetskog rata Srpski kulturni klub pripremao je teren za rješavanje srpskog pitanja. SKK je u tom periodu igrao ključnu ulogu u mobilizaciji srpskih masa za velikosrpske ideje. Slobodan Jovanović, Dragiša Vasić, Stevan Moljević i drugi pripadnici SKK zastupali su ideju Velike Srbije. Prema njihovim shvaćanjima nesrpski narodi nisu bili lojalni građani i izdali su Kraljevinu Jugoslaviju. Oni su smatrali da zbog neposlušnosti i neloyalnosti nesrpskog stanovništva, Srbi moraju stvoriti Veliku Srbiju, te na taj način ispraviti grešku iz 1918 godine, kada je došlo do stvaranja Kraljevine SHS.¹⁴²

Velikosrpska ideja i četništvo ne mogu se smatrati političkom filozofijom. Takva shvatanja i ideje mogu se samo svesti pod pojmom nacionalističke ideologije. Da su genocidne radnje neodvojive od četničkog pokreta, jasno je iz Projekta Homogena Srbija. Kreator tog dokumenta bio je Stevan Moljević. On je bio član SKK i četnički ideolog.

Dokument Stevana Moljevića insistira na konačnom rješavanju srpskog pitanja. Srpsko pitanje prema Moljeviću moguće je jedino riješiti uspostavom Velike Srbije. Prostor Velike Srbije obuhvatao bi prostore Bosne i Hercegovine, Makedonije, Kosova, Crne Gore, Vojvodine, dijelove Hrvatske. Prema tom dokumentu u sastav Velike Srbije, čak bi ušli prostori Albanije,

¹⁴² Pogledati: Senadin Lavić, Velikosrpska ideologija i hegemonizam: izvori genocida nad Bošnjacima, <http://instituteforgenocide.org/en/wp-content/uploads/2012/04/Velikosrpska-ideologija-i-ekspanzionizam-.pdf>

Mađarske, Bugarske i Rumunije. Takve zahtjeve Moljević pravdao, na način „da Srbi moraju izvršiti svoju historijsku misiju“.¹⁴³

Srpski nacionalistički krugovi dokument Stevana Moljevića nastojali su povezati sa Kosovom, u cilju jačanja kosovskog mita. Stoga je projekat Homogene Srbije nazvan kao Vidovdanski program. Nastojalo se javnosti prikazati, da je dokument nastao 28. juna 1941. godine, a ne 30. juna kako je naznačeno na originalnom dokumentu.¹⁴⁴ Ovaj primjer nam pokazuje kontinuitet velikosrpske ideje u ostvarenju ciljeva. Vidljiva je spremnost da se historija iskoristi i interpretira na način, koji će pomoći da se srpsko pitanje konačno riješi, a srpski prostor zaokruži. U dokumentu Homogena Srbija prostor Bosne i Hercegovine naglašava se kao srpski teritorij. Negacija posebnosti bosanske države i njeno svođenje na srpske prostor, ukazuje nam da je velikosrpska ideja i tada prihvatala stajališta iz Načertanija. Nikada nije došlo do diskontinuiteta u srpskoj politici prema Bosni i Bošnjacima. Ta politika samo bi se privremeno umirila, čekajući pogodna vremena za ostvarenje svojih ciljeva.

Od Berlinskog kongresa srpska politika počela je sa otvorenim iskazivanjem pretenzija ka Bosni. Rezultate Berlinskog kongresa smatrali su razočaravajućim, jer su računali da će teritorij Bosne biti pripojen Srbiji.¹⁴⁵

Autor Stjepan Lozo navodi podatak da projekt Homogena Srbija nije bio jedini dokument, kojim se velikosrpska politika vodila tokom Drugog svjetskog rata. Milan Aćimović sef komesarskog vijeća prve kolaboracionističke vlade Srbije, razradio je projekat Velike Srbije koje bi se ostvario u slučaju pobjede Njemačke. Planova o Velikoj Srbiji kasnije je iznosio Milan Nedić, računajući na pomoć Njemačke, prilikom realizacije planova.¹⁴⁶

Srpska pravoslavna crkva tokom ratnih zbivanja imala je svoju ulogu. Uloga SPC tokom rata, ogledala se u izradi Valerijanova memoranduma 1941. godine. Radilo se o sofisticiranom propagandnom činu. Izradu memoranduma odobrio je mitropolit Josif Cvijović, a glavna osoba u izradi samog teksta Memoranduma bio je Pero Slijepčević, Srbin iz Hercegovine koji je bio profesor na filozofskom fakultetu u Skoplju. Kroz Memorandum nastojalo se prikazati da NDH, odnosno muslimani (Bošnjaci) i katolici (Hrvati) čine genocid nad Srbima. Istaknuto je da

¹⁴³ Norman Cigar, Genocid u Bosni: Politika „etničkog čišćenja“, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međ. prava, Sarajevo 1998, str. 27.

¹⁴⁴ Stjepan Lozo, Ideologija i propaganda velikosrpskog genocida nad Hrvatima: projekt Homogena Srbija, Split 2017, str. 99. Pogledati: Mihailo Stanišić, Projekti Velika Srbija, str. 24.

¹⁴⁵ Olivera Milosavljević, Činjenice i tumačenja: Dva razgovora sa Latinkom Perović, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, str. 175

¹⁴⁶ Stjepan Lozo, Ideologija i propaganda velikosrpskog genocida nad Hrvatima, str. 105

ukupna brojka ubijenih Srba iznosi 100.000. Memorandum je uručen njemačkim vlastima u Beogradu, a poslat je i izbjegličkoj vradi, koja je dokument prenosila dalje po svijetu. Od Nijemaca je traženo da zaštite srpskog stanovništvo. Stvarna namjera Memoranduma bila je da opravda velikosrpske projekte, koji su zahtijevali uspostavu Velike Srbije.¹⁴⁷

U septembru 1941. godine objavljen je program četničkog pokreta. Za muslimansko stanovništvo ovaj dokument važan je zbog isticanja genocidnih namjera. To prema dokumentu podrazumijeva da četnički pokret treba „omeđiti defakto srpske zemlje i učiniti da u njima ostane samo srpski živalj... u srpskoj jedinici kao naročito težak problem uzeti pitanje muslimana i po mogućnosti rešiti ga u ovoj fazi...“¹⁴⁸ Četnički pokret Draže Mihailovića bio je izrazito antimuslimanski raspoložen. Odnos Draže Mihailovića prema muslimanima pojašnjava Branko Vuković. On navodi bilješke iz Mihailovićevog dnevnika u kojem stoji: „Pitanje muslimanskog stanovništva potrebno da reši vlada. Muslimansko stanovništvo je svojim držanjem dovelo do toga da ih naš svet više ne želi i neće da ima u svojoj sredini. Potrebno je još sad da se pripremi iseljavanje u Tursku ili ma gde van naše teritorije“.¹⁴⁹

Četnički pokret svoje planove nastojao je ostvariti politikom terora i zločina. Brutalnost genocidne politike četničkog pokreta najviše su osjetili Bošnjaci. Na području Istočne Bosne, Istočne Hercegovine i Bosanske Krajine svakodnevno su bili izloženi pokoljima i stravičnim zločinima. Poznato je da su četnici pod vodstvom Pavla Đurišića 1943. godine na području Istočne Bosne i Sandžaka ubili preko 9.000 muslimana. Zločini su izvršeni na prostoru Bijelog polja, Pljevlja, Čajniča, Foče i Priboja. Ovom genocidnom operacijom direktno je komandovao Draža Mihailović, preko svojih komandanata Petra Baćovića, Pavla Đurišića i Vojislava Lukaševića. Muslimansko stanovništvo sistematski je ubijeno, bez obzira na pol i starosnu dob.¹⁵⁰

¹⁴⁷ Isto, str.106-111

¹⁴⁸ Vladimir Dedijer/Antun Miletić, Genocid nad Muslimanima, str. 18-19

¹⁴⁹ Mehmedalija Bojić, Historija Bos. i Boš., str. 207

¹⁵⁰ O samom toku operacije i izvještaju komandanta Pavla Đurišića u kojem govori o broju ubijenih Muslimana pogledati: Nikola Milovanović – Draža Mihailović: Pripreme za konačni obračun: http://www.znaci.net/00001/11_31.htm. Dr. Safet Bandžović navodi da se komandant Đurišić oglasio vrlo brzo, nakon operacije etničkog čišćenja. U svom govoru kazao je „da se on nada kako su Muslimani poslije skorašnje odmazde, osvijestili, ali ujedno je upozoravao da je to samo prava opomena, i da će sve zavisiti od njihovog daljeg ponašanja, pozivajući ih istovremeno da stanu na put koji vodi ka dobru, sreći i slobodi, put kojim ide četnička organizacija, te da u tome ne oklijevaju jer će poslije sve biti kasno“. Pogledati: Safet Bandžović, Iseljavanje Muslimana iz Sandžaka, Sarajevo 1991, str. 86

Napor da se četnički pokret prikaže kao antifašistički, predstavljaju pokušaj historijskog revizionizma. Kroz pokušaje historijskog revizionizma nastoji se popraviti slika četničkog pokreta, koji je odgovoran za genocid nad nesrpskim stanovništvom tokom Drugog svjetskog rata. Svjesno se prešućuje saradnja četnika i okupatora. Tokom velikih operacija četničke jedinice regularno su djelovale na strani okupatora. Četnici su imali zavidnu saradnju sa ustašama, a posebne odnose su ostvarili sa Italijanima. Saradnja između ustaša i četnika trajala je do kraja rata. Koliko su blisko surađivali pokazuje podatak da je Mihailović slao delegaciju Paveliću, kako bi obezbjedio hranu, lijekove, municiju i prolaz kroz NDH. Četnički komandant Uroš Drenović 1942. godine potpisao je sporazum o saradnji sa ustašama. Potpisujući taj sporazum četničko rukovodstvo priznalo je NDH i iskazalo lojalnost ka njenom poglavaru. Posebni odnosi između Italijana i četnika ogledali su se kroz lojalnost četnika ka italijanskom okupatoru, a za uzvrat četnici su dobivali hranu, oružje i platu. Ideničan odnos četnički pokret je zauzeo prema Nijemcima, iskazujući lojalnost i stavljanje na raspolaganje u borbi protiv partizana.¹⁵¹ Lojalno držanje četnika prema okupatorima natjerala je Veliku Britaniju da revidira svoj stav prema četničkom pokretu. Na Teheranskoj konferenciji donešena je odluka, da se četnicima prestane pružati pomoć, a da se pomoći i savezništvo ustupi partizanima.

Određeni bošnjački krugovi smatrali su da je položaj Bosne i očuvanje biološke supstance moguće riješiti kroz pristupanje četničkom pokretu. Prosrpsku struju među Bošnjacima u tom periodu predstavljali su Mustafa Mulalić, Fehim Musakadić, Mustafa Pašić i Ismet Popovac. Trio Popovac, Pašić i Musakadić potpisali su rezoluciju Muslimanske nacionalne vojne organizacije, gdje se ističe „da su Muslimani Bosne i Hercegovine i svih krajeva naše zemlje sastavni i nerazdvojni dio Srpskog“.¹⁵²

U cilju pridobivanja Bošnjaka za srpsku stvar Mihailović je pohvalno govorio o muslimanskim rezolucijama, te na taj način sam je priznao da muslimani nisu imali blagonaklon odnos prema NDH –u. Vidjevši da gubi međunarodnu podršku Mihailović se počinje obraćati domaćem stanovništvu. Kroz svoje proglašenja počinje pohvalno govoriti o Muslimanima, svjesno

¹⁵¹ O navedenom pogledati: Goran Marković, Anti – antifašizam kao sudbina? Još jednom o mistifikaciji zvanoj četnički antifašistički pokret otpora, Hereticus- časopis za preispitivanje prošlosti, str. 155-157. Draža Mihailović 28. februara 1943. godine tokom proslave krštenja jednog djeteta kod Gornjeg Lipova napao je politiku Saveznika, odnosno njihov odnos prema četnicima i Jugoslaviji. Jasno je kazao da je njegov osnovni cilj ukloniti domaće neprijatelje partizane, Muslimane, Hrvate i ustaše. Na kraju svog govora istakao je da Saveznici i njihove prijetnje neće promijeniti njegov stav prema Italijanima, koje je nazvao kao „moj jedini izvor snabdijevanja“. Pogledati: Elisabeth Barker, Britanska politika na Balkanu u II svjetskom ratu, str. 336

¹⁵² Rasim Hurem, BIH u Drugom svj. ratu, str. 336

prešućujući zlodjela četnika nad muslimanskim stanovništvom.¹⁵³ Promjena političkog kursa prema Bošnjacima nije bila potaknuta dobrim motivima i namjerama, već nuždom i lošim stajanjem na terenu.

Da četnici nisu iskazivali simpatije ka Bošnjacima pokazuje događaj iz 1943. godine. Tokom boravka Ismeta Popovca u štabu Zaharija Ostojića, četnički komandant Ostojić obavještavao je Mihailovića da određeni Muslimani iskazuju lojalnost, ali da on detaljno planira napad na Turke u Čajniču.¹⁵⁴ Koliko su četnici bili iskreni u držanju prema Muslimanima, najbolje svjedoči primjer kada je Ismet Popovac ubijen kada je protestirao kod četničkog rukovodstva zbog pokolja Bošnjaka u Stocu.¹⁵⁵

Time je srušen mit o naklonjenosti četnika ka Bošnjacima. Ubili su Popovca, unatoč njegovoj lojalnosti prema četnicima i izbjegličkoj vlasti. Takav odnos dokazuje da je četničko prihvatanje muslimana i navodni dobromanjerni stavovi, imali taktički karakter kako bi se u svijet održao privid pozitivnog srpskog raspoloženja ka drugom i drugaćijem. Rješavati pitanje bošnjačkog naroda i Bosne kroz saradnju sa velikosrpskim nacionalistima nije bilo moguće. Intencija određenih bošnjačkih krugova, da sarađuju sa četnicima predstavlja lošu procjenu. Takva politika nije doprinijela da se otupi oštrica četničke ideologije prema Bošnjacima. Čak su i zagovornici takve politike plaćali svojim životima, navodnu „plemenitost“ četničke politike.

¹⁵³ Isto, str. 339

¹⁵⁴ Isto, str. 336, V. Dedijer/A. Miletić, Gen. nad Muslimanima, str. 292.

¹⁵⁵ Isto, str. 339

7 Odnos komunista prema Bošnjacima

Komunistička partija Jugoslavije osnovana je 1919. godine. Tokom 1920. godine partija se našla na udaru države, te je ubrzano zabranjen rad ove političke organizacije. Historija KPJ govori nam da su komunisti od marginalne skupine tokom prve Jugoslavije, na kraju rata došlo u priliku da obnove državu, u skladu sa svojim idealima i vrijednostima. Ipak, uspjeh komunista ne bi bio moguć bez učešća svih naroda u narodno oslobođilačkom pokretu. Takav pokret podrazumijevao je širu ideološku koaliciju i potiskivanje razlika, kako bi se zemlja prvenstveno oslobođila od okupatora, a zatim uspostavila vlast prema komunističkim načelima.

Unatoč zabrani političkog djelovanja KPJ djelovala je ilegalno. Prateći instrukcije Kominterne domaći komunisti u tom periodu zauzeli su stav da treba raditi na razbijanju Jugoslavije. Tadašnje državno uređenje bilo bi izmijenjeno uspostavom balkanske federacije sovjetskih republika. Domaći komunisti ideju razbijanja Jugoslavije zastupali su od 1924. do 1935. godine. Kao novi cilj nametnula se ideja očuvanja Jugoslavije i borba protiv nadolazećeg fašizma.¹⁵⁶

Iz navedenog jasno je da su komunisti lahko mijenjali svoja stajališta, prilagođavajući se tako novonastalim okolnostima. Uzimajući u obzir da se nakon kraja rata Bosna i Hercegovina, našla u novom državnom uređenju, postavlja se pitanje odnosa komunista prema Bosni i Hercegovini i bošnjačkom narodu. U ovom slučaju vodit ćemo se pretpostavkom da su komunisti uspješno riješili državno pitanje Bosne i Hercegovine, ali da u tim momentima nisu riješili nacionalno pitanje bošnjačkog naroda. Tek u post – ratnom periodu nacionalno pitanje djelimično je riješeno.

Tokom prvih konferencija komunističke partije, zauzet je stav da postoji jedan jugoslavenski narod sa tri imena. Takvi stavovi ostaju do 1925. godine kada se pored tri naroda (Srba, Hrvata i Slovenaca) spominju i Makedonci. Sve do 1937. godine komunisti nisu konkretno govorili o položaju Bosne i Hercegovine i bošnjačkog naroda. Tada dolazi do istupanja komunističke omladine Bosne i Hercegovine, koja u svojoj poruci najavljuje borbu za poseban položaj Bosne.¹⁵⁷

¹⁵⁶ Noel Malcolm. Bosna: kratka povijest, Buybook, Sarajevo 2011, str. 318-319

¹⁵⁷ Atif Purivatra, Nacionalni i politički razvitak Muslimana, str. 45-52

Prilikom rješavanja hrvatskog pitanja kroz Sporazum Cvetković-Maček, KPJ objavila je proglaš u kojem ističe da „nije moguće postaviti granicu između Srba i Hrvata, a da ona ne bude teška nepravda Srbima, Hrvatima ili Muslimanima... Mora biti jasno da će svaka podjela Bosne i Hercegovine predstavljati i jednu nepravdu nanesenu Muslimanima koji od uvijek čine posebnu cjelinu“.¹⁵⁸ Mlađahni bosanski komunisti uspijeli su da ukažu na posebnost Bosne i njenog stanovništva. U samoj partiji postojala su različita viđenja prema nacionalnom pitanju Bošnjaka. Različitost u pogledu odnosa prema ovoj temi, bila je posebno izražena tokom Pete zemaljske konferencije 1940. godine u Zagrebu.

Na samoj konferenciji izrečen je partijski stav da u Bosni i Hercegovini „jedan znatan deo njenog stanovništva (Muslimani) ostao još i danas uglavnom opredeljen konfesionalno, a ne nacionalno i da se taj proces i rad vrši vanredno sporo“.¹⁵⁹ Kroz referat istaknuto je da Muslimani nisu etnička grupa, već da su Srbi ili Hrvati. Negacija etničke posebnosti za rezultat imala je oštru diskusiju između Muje Pašića i Milovana Đilasa. Pašić je tvrdio da „Samo vrhovi Muslimana se osjećaju Srbima ili Hrvatima. Narod kaže da je Bosanac, ali ne Srbin ili Hrvat... Naš je stav autonomija...“, nakon završetka Pašićevog govora Đilas je ponovno kazao da „Bosanski Muslimani nisu etnička grupa“.¹⁶⁰

Unutar KPJ nije postojao jedinstven stav u pogledu muslimanskog pitanja. Različite koncepcije bile su predmetom rasprave do početka rata. Sarkastično bi bilo kazati da su tokom rasprava o pitanju Bošnjaka, komunisti pokazivali neočekivano veliki nivo demokratičnosti, dopuštajući da se negira bošnjačka posebnost.

Bosanski komunisti odlučno su branili svoje stavove i ideje. To potvrđuje da su pred sami početak rata bosanski komunisti iznijeli zvanične stavove u pogledu Bosne i Hercegovine i posebnosti Muslimana. Jasno su naglasili svoju privrženost ideji autonomije Bosne i Hercegovini i osudili pokušaje podjele zemlje. Smatrali su da bosansku državu trebaju graditi tri etničke

¹⁵⁸ Isto, str. 53

¹⁵⁹ Kasim Suljević, Nacionalnost Muslimana, str. 202

¹⁶⁰ Isto, str. 203. Sukob između Đilasa i Pašića za posljedicu će imati otvaranje sukoba između bosanske strane i srpsko-crnogorske. Prva strana nastojala je da osigura priznavanje nacionalne posebnosti Bošnjaka, dok je druga strana insistirala „na čisto konfesionalnoj definiciji Muslimana“. Pogledati: Šaćir Filandra, Bošnjačka politika u XX. st, str. 141.

skupine, Srbi, Hrvati i Muslimani, a na kraju su poručili da su Bošnjaci uvijek imali elemente posebnosti i da su predstavljali zaseban narod.¹⁶¹

Kroz ratne proglaše komunisti su insistirali na zajedničkoj borbi svih naroda protiv okupatora. Spoznaja da je rat moguće dobiti samo ako se okupi širi front i odobrovolje šire narodne mase da pristupe NOP -u, primorala je komuniste da određene ideološke razlike ostavi po strani. Primarni cilj komunista bio je približiti ideju bratstva i jedinstva svim narodima, te iskazati spremnost da svi narodi budu ravnopravni. Tokom septembra 1941. godine u cilju promocije ideje bratstva i jedinstva komunisti su kazali : „Propao je pokušaj ustaških bandita Pavelića i okupatora da raspirivanjem nacionalne mržnje i međusobnog istrebljenja srpskog, muslimanskog i hrvatskog stanovništva onemogući oslobođilačku borbu naroda Bosne i Hercegovine. Srpski narod sve više uviđa da mu nije neprijatelj muslimansko i hrvatsko stanovništvo, već ustaške bande Pavelića, i da mu je glavni neprijatelj njemački i talijanski okupator“.¹⁶²

Iz navedenog proglaša jasno se vidi, da su i komunisti bili svjesni činjenici da među muslimanskim masama ustaška ideja nije uživala simpatije većine naroda. Već u prvim danima narodnooslobodilačke borbe Bošnjaci su bili prisutni u partizanskom pokretu. Osoba zadužena za podizanje ustanka bila je Mahmut Bušatlija Buš. Pored organizacije ustanka, preuzeo je obavezu da nabavi oružje i sve drugo što bi moglo koristiti prilikom ustanka.¹⁶³ Nisim Albahari nakon rata kazaće, da su ustaše po saznanju, da se sprema ustanak uhapsili Ferida Čengića, Fazliju Alikalfića, Mustafu i Muhamedu Begića.¹⁶⁴

Od samog početka ratnih dejstava, pri partizanskom pokretu djelovale su muslimanske formacije. Na prostoru Romanije formirana je Mujina četa. Zatim, slijedilo je formiranje vojnih formacija na prostoru Foče i Zenice. Pred sami kraj 1942. godine osnovana je osma krajiska brigada, na čijem čelu se nalazio Osman Karabegović.¹⁶⁵

Adil Zulfikarpašić bio je pripadnik partizanskog pokreta. Tokom svojih istupa u emigraciji, kazao je da je postojao prešutni dogovor, da se Muslimani u partizanskom pokretu nazivaju srpskim imenima. Takva praksa dodatno je doprinosila širenju animoziteta između

¹⁶¹ Isto, str. 204

¹⁶² Atif Purivatra, Stav KPJ prema nacionalnom pitanju Muslimana u toku narodno – oslobođilačkog rata, Prilozi, str. 493

¹⁶³ Istočna Bosna u NOB-U knj. I, str. 46.

¹⁶⁴ Isto, str. 58

¹⁶⁵ Noel Malcolm, Bosna: kratka povijest, str. 330

pravoslavnog i muslimanskog stanovništva. Na osnovu toga Srbi su stekli dojam, da su samo dio ustanka, a da su se Bošnjaci svrstali uz ustaše. Prema kazivanjima Zulfikarpašića on je nosio ime Aco, po istom imenu nazvan je Hasan Brkić i Atif Bešlić.¹⁶⁶ Pored početnih afirmativnih proglaša u kojima se ističe opredijeljenost komunista za ravnopravnost svih naroda, postojalo je i drugo lice komunista u prvim fazama. Sigurno je da su ti momenti izazivali nelagodu u post-ratnom okruženju.

Prema dr. Ivi Bancu, narodnooslobodilački rat počeo je kao srpska pobuna. Glavni cilj te pobune bio je obračun sa Hrvatima i Bošnjacima. Tokom pobune postojala je saradnja između četnika i komunista, a tokom te saradnje počinjeni su brojni zločini nad Bošnjacima. Historijska istina je da su te zločine činili i srpski komunisti.¹⁶⁷ Prostor Bosne i Hercegovine bio je od velike važnosti za razvoj partizanskog pokreta. Od 1941. godine, pa do 1944. godine vodstvo pokreta bilo je prisutno na području Bosne. Zbog lakšeg vršenja aktivnosti, partizanski pokret morao se fokusirati na širenje svog članstva i pridobivanje narodnih masa. Naveli smo da je muslimansko stanovništvo, već od samog početka bilo prisutno u pokretu. Ipak, partizanski pokret želio je još više popularizirati ideje među muslimanskim masama. Konfesionalna određenost Bošnjaka i početna nesposobnost komunista da se postave prema tom problemu, onemogućavala je masovno pristupanje bošnjačkog naroda u partizanski pokret. Ono što je proizvodilo atmosferu straha unutar određenih muslimanskih krugova, jesu negativna iskustva muslimana sa komunizmom u Sovjetskom savezu. O teškom položaju muslimana u Sovjetskom savezu pisao je Mustafa Busulđić.¹⁶⁸

Politika komunista imala je svoje pristalice među muslimanskim klerom, ali i među klerom drugih konfesija. To činjenicu komunisti su obilato koristili u svrhu propagandnog djelovanja među muslimanskim masama. Tokom sastanak u Bosanskoj krajini upućen je poziv vođama svih konfesija da podstiču narod na saradnju sa NOP. Kao pozitivan primjer navodi se lojalnost hodže Sejde Hodžića i Mehe Omerovića prema NOP, sa pozivom da i drugi slijede ovaj primjer.

Kao ključni momenat u masovnom pristupanju partizanskom pokretu, jeste nesposobnost ustaške vlasti da zaštititi muslimanski narod, politika masovnih zločina koju su provodili četnici,

¹⁶⁶ Mirko Galić, Politika u emigraciji, str. 83. Zulfikarpašić smatra da je „parola da Muslimani moraju skrivati identitet, porazna za nas muslimane“. Prema njegovom mišljenju u početku komunisti nisu dovoljno, učinili da zaštite muslimansko stanovništvo od četnika. Pogledati: Isto, str. 83

¹⁶⁷ Ivo Banac, Bošnjaci, komunizam i njegovo naslijede, Godišnjak BZK Preporod, 2011, str. 113

¹⁶⁸ Mustafa Busulđić, Muslimani u Sovjetskoj Rusiji, u: Muslimani u Evropi, priredio dr. Šaćir Filandra

te poraz Italije 1943. godine. Masovno pristupanje partizanskom pokretu i iskazivanje lojalnosti od strane Bošnjaka u tom trenutku, nametalo se kao jedino logičko rješenje. Uostalom, došlo je do diferencijacije između četnika i partizana. Vodeći se zdravom logikom, bilo je jasno da u slučaju pobjede četnika, bošnjačka biološka supstanca teško će moći da se očuva. Pobjeda snaga predvođenih Dražom Mihailovićem, značila je nastavak negacije bosanske državnosti i bošnjačkog identiteta. Izbjeglička vlada 1943. godine napustila je ideju centralizma i opredijelila se za federalativni princip buduće države. Ipak, ni u tom novom izmijenjenom državnom uređenju nije bilo mjesta za Bosnu i Hercegovinu. Jugoslavenska vlada u egzilu donijela je deklaraciju prema kojoj u Jugoslaviji egzistiraju tri etničke skupine Srbi, Hrvati i Slovenci. Prema toj deklaraciji Srbija bi u novom državnom uređenju za sebe uzela područja Bosne i Hercegovine, Crne Gore, Vojvodine, uključujući izlaz na Jadransko more.¹⁶⁹

Negacija Bosne i Hercegovina kao zasebne države i Bošnjaka kao naroda, bila bi nastavljena u slučaju da su pobjedu ostvarile ustaše uz pomoć Njemačke. U takvim okolnostima Bosna i Hercegovina ne bi se mogla održati kao zasebna država, a Bošnjaci kao poseban narod. Planovi ustaškog i četničkog rukovodstva podrazumijevali su Bosnu i Hercegovinu kao neodvojivi teritorij njihovih veliko – državnih projekata. Prepreka takvim idejama bili su jedino komunisti i partizanski pokret.

Komunisti su tokom 1942. godine počeli poduzimati konkretne poteze u pogledu ustrojstva buduće države. Nakon oslobođanja Bihaća održano je prvo zasjedanje AVNOJ-a. Tokom Prvog zasjedanja AVNOJ-a, odlučeno je da se Jugoslavija uspostavi na federalativnim principima. Status Bosne ostao je neriješen. Nakon prvog zasjedanja AVNOJ-a počelo se sa formiranjem zemaljskih vijeća u drugim južnoslavenskim državama. U procesu formiranja zemaljskih skupština, komunističko rukovodstvo uspostavilo je Nacionalni komitet oslobođenja Jugoslavije. Potpredsjednik ovog partizanskog tijela bio je Nurija Pozderac, član bivše JMO.

Predstavnik Bošnjaka NKOJ bio je Sulejman Filipović.¹⁷⁰ Sazivanje Drugog zasjedanja AVNOJ-a nije bilo moguće, iz razloga što zemaljska skupština Bosne i Hercegovine nije bila formirana, a time ni državno pitanje nije bilo riješeno. Raspravi o statusu Bosne bile su na tragu onih rasprava sa Pete konferencije. Pitanje državnog uređenja Bosne izazvalo je podijeljenost unutar komunističkog vrha.

¹⁶⁹ Safet Bandžović, BIH u koncepcijama KPJ, str. 17

¹⁷⁰ Marko A. Hoare, Bos. muslimani..., str. 223

Protivnici bosanske državnosti bili su pojedini srpski i crnogorski komunisti koji su se vodili mišljenjem „da samo narodi imaju pravo na republike i da ne postoji bosanskohercegovačka nacija“.¹⁷¹ Sve opcije u pogledu Bosne bile su moguća. Od autonomne pokrajine, koja bi bila dio srpske ili hrvatske države, do zasebne federalne jedinice. Odvažnost bosanskih komunista Avde Hume i Rodoljuba Čolakovića imala je ključnu ulogu za dobivanje bosanske državnosti. Prije samog zasjedanja ZAVNOBIH –a vođene su rasprave o statusu Bosne i Hercegovine između Hume i Čolakovića sa jedne strane i Đilasa, Žujovića i Pijade sa druge strane. Odluku da Bosna i Hercegovina postane šesta federalna jedinica donio je lično Josip Broz Tito.¹⁷²

Stoga ZAVNOBIH je održan 25-26 novembra 1943. godine. Formiranjem zemaljskog vijeća odlučeno je da Bosna „bude zbratimljena zajednica u kojoj će biti osigurana puna ravnopravnost svih Srba, Hrvata i Muslimana (Bošnjaka)“.¹⁷³ Zemaljsko vijeće Bosne i Hercegovini neosporno je komunistička ideja, ali u konačnici nije samo komunistički produkt. Treba imati na umu, da su delegati na prvom zasjedanju ZAVNOBIH -a bili članovi bivše JMO Sulejman Dizdar i Ismet Bektašević. Čak su i vjerska lica uzela učešće i bili delegati kao što su Omer Maksumić, Halil Hadžisarajlić i hadži Mehmed Mujkić. Bivši domobrani pukovnik Sulejman Filipović i bivši oficiri u DOMDO -u Omer Gluhić i Osman Gruhonjić bili su delegati na prvom zasjedanju.¹⁷⁴ Afirmacija bosanske državnosti i odluka Drugog zasjedanja AVNOJ-a da se Jugoslavija treba graditi na demokratskom principu, gdje će svi narodi biti ravnopravni, znatno je doprinijela jačanju partizanskog pokreta. Insistiranje na široj demokratskoj platformi u kojoj će biti mjesta za drugog i drugačijeg pokazala se kao ključna odluka partizanskog pokreta.

Odluke sa Drugog zasjedanja AVNOJ-a potresle su izbjegličku vladu i četnički pokret. Odluke AVNOJ-a proglaštene su ništavnim i označene su kao čin terorizma.¹⁷⁵ Stoga su odlučili organizirati svoj „AVNOJ“. Tzv. Svetosavski kongres održan je u selu Ba na teritoriji Srbije. Učesnik ovog kongresa bio je i jedan Bošnjak Mustafa Mulalić, za kojeg smo prethodno kazali da je zastupao prosrpske stavove među Bošnjacima. Svetosavski kongres ponudio je svoju opcije

¹⁷¹ Isto, str. 226

¹⁷² Isto, str. 228. „Obaviješten o raspravi i o argumentima PK BIH, Edvard Kardelj se složio s njima, izvjestio Tita, i on se saglasio sa stavom PK BIH da Bosna i Hercegovina bude šesta federalna jedinica Demokratske Federativne Jugoslavije“. Pogledati: Safet Bandžović, BIH u koncepcijama KPJ, str. 24.

¹⁷³ Mustafa Imamović, Historija države i prava BIH, str. 356

¹⁷⁴ Marko A. Hoare, Bos. Muslimani..., str. 230

¹⁷⁵ Rasim Hurem, Koncepcije nekih muslimanskih građanskih političara o položaju BIH, str. 542.

rješavanja jugoslavenskog pitanja i prema toj opciji Bosna nije postojala kao zasebna jedinica, već kao dio srpske federativne jedinice.¹⁷⁶

Iz ovoga se vidi važnost sudjelovanja Bošnjaka u samom procesu ZAVNOBIH- a, ali i u partizanskom pokretu. U ovom razdoblju Bošnjaci su prestali biti objektom veliko - državnih politika i postali subjektom, koji je imao značajnu ulogu u obnovi jugoslavenske države. Bošnjaci na ovaj period trebaju gledati sa ponosom, jer su bili aktivni sudionici u jednom važnom političkom procesu. Za razliku od prethodnih slučajeva, u ovom su se itekako pitali i vodili procese. Zahvaljujući bosanskim komunistima, ali i ostalim političarima građanske orijentacije Bosna je obnovila svoju državnost i konačno zatvorila jedan historijski proces koje započeo sa pokretom za autonomiju pod vodstvom Huseina kapetana Gradaščevića. Ipak nacionalno pitanje čekalo je bolja vremena i odlazak velikosrpskih kadrova iz partije.

Ivo Banac navodi da se u prvim godinama post - ratnog perioda bošnjačko nacionalno pitanje našlo u teškom položaju. Dominantni procesi u tom razdoblju bili su ateizacija, progon slobodne misle i zadovoljavanje srpskog nacionalizma.¹⁷⁷ Odlazak velikosrpskih kadrova iz partije dao je puni zamah u afirmaciji bošnjačke nacije. Jugoslavenski državni vrh uvažio je postojanje zasebne nacije, nazvavši je muslimanskom nacijom. Tim činom počinju se stvarati pretpostavke za konačno rješenje bošnjačkog nacionalnog pitanja, koje će uslijediti tokom 1993. godine na Bosanskom saboru, kada je vraćeno historijsko ime naroda Bošnjak.

¹⁷⁶ Isto, str. 543

¹⁷⁷ Ivo Banac, Bošnjaci, komunizam i njegovo nasljeđe, Godišnjak BZK Preporod, 2011, str. 114

Zaključak

Od nastanka prve Jugoslavije, pa sve do prvog zasjedanja ZAVNOBIH- a Bošnjaci su bili objekt srpske i hrvatske subjektivnosti, odnosno srpsko – hrvatskih nagodbi. Njihov nacionalni identitet i državni prostor bili su pod stalnim udarima. Konstantno su bili izloženi pritiscima da se opredijele za srpsku ili hrvatsku nacionalnu stvar. Prilikom donošenja važnih odluka u prvoj Jugoslaviji Bošnjaci nisu bili konsultovani. Slabljenu bošnjačke pozicije doprinio je prestanak političkog djelovanja JMO. Stapanjem u JRZ, JMO prestala je da postoji kao zaseban politički subjekt, što će imati negativne posljedice po bošnjački narod. Politiku bošnjačkog naroda tada kreiraju određeni krugovi. Ne postoji politika koja se kreira i usklađuje unutar jednog centra. Veliko razočaranje svakako je predstavljaо sporazum Cvetković – Maček, kada se nastoji umiriti hrvatski faktor na štetu Bošnjaka.

U pogledu odnosa Bošnjaka prema NDH vidjeli smo, da je prilikom uspostave te države nastavljeno sa praksom, koja je podrazumijevala da se prilikom važnih pitanja Bošnjaci ne konsultuju. Jasno da Bošnjaci nisu bili pitani tokom uspostave NDH. Glavnu riječ o statusu Bosne vodili su Njemačka i Italija. Odluku okupatora ustaške vlasti iskoristili su samo za realizaciju svojih nacionalnih aspiracija. Nikada ideja NDH nije imala većinsku podršku bošnjačkog naroda. Čak i oni krugovi, koji su prihvatili ideju NDH i pozdravili osnivanje te države, nisu dijelili ustaške ideje. Distanciranje Bošnjaka od ustaškog režima vidljivo je kroz muslimanske rezolucije, ali i kroz pokušaje određenih bošnjačkih krugova da se muslimansko pitanje rješava van okvira NDH. Stoga učešće pojedinih Bošnjaka u strukturama vlasti NDH ne može se posmatrati kao kolektivna participacija, već kao personalna participacija. Pobjeda ustaša uz pomoć njemačkog faktora predstavljali bi katastrofu za bošnjački narod, ali i za ostale bosanskohercegovačke narode. Jasno je da je postojanje NDH značilo negaciju bosanske državnosti i bošnjačke nacionalne emancipacije.

U radu smo analizirali odnos četnika prema Bošnjacima. Zaključak je da nije bilo odstupanje od ranijih velikosrpskih nacionalnih programa. Kroz djelovanje četničkog pokreta jako je bila izražena antimuslimanska nota. Nesporna je činjenica da je pobjeda četnika značila negaciju Bosne i bošnjačke nacionalnosti. Apsurdno bi bilo očekivati od pokreta koji je provodio genocid nad bošnjačkim narodom, da će blagonaklono i sa simpatijama gledati na taj isti narod u

budućem uređenju države. Kroz deklaracije izbjegličke vlade isticana je želja da se napusti unitarizam i da se zamijeni principima federalizma. Istina je da ni u takvim koncepcijama nije bilo poboljšanja za bošnjački narod i Bosnu i Hercegovinu. Bosna je u svakom slučaju smatrana srpskom teritorijom, a Bošnjaci dijelom srpskog nacionalnog korpusa.

Na kraju se ispostavilo da je partizanski pokret povratio subjektivnost Bošnjacima, ali i riješio pitanje državnosti Bosne i Hercegovine. Izgradnja široke političke platforme, potiskivanje određenih ideoloških razlika i obećanje da će narodima biti obezbijeđena ravnopravnost, učinili su ovaj pokret privlačnim. Uprkos početnim greškama prilikom ustanka, partizanski pokret na čelu sa Titom ispostavio se kao ključni domaći akter u borbi protiv okupatora. Borba protiv okupatora priznata je na Teheranskoj konferenciji, kada je odlučeno da se pomoć ustupi partizanima, a ne četnicima. Sudbina je odredila da politička grupacija, koja je u prvoj Jugoslaviji bila marginalna postane moćna i pomogne jednom narodu, koji je također bio stavljen na margine, da vrati svoj povijesni subjektivitet i obnovi državnost.

8 References

- Arent, Hana. *Izvori totalitarizma*. Beograd, 1999.
- autora, Grupa. *Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata*. Sarajevo: Bosanski kulturni centar, 1998.
- . *Historijski mitovi na Balkanu zbornik radova - Sarajevo, Institut za istoriju, 2003*, - 330 str. Sarajevo, 2003.
- . *Istočna Bosna u NOB-u, Prva knjiga*. Beograd: Vojnoidavački zavod, 1971.
- . *Muslimani Jugoslavije: odjeci mirovnog sporazuma iz Saint - Germaina 1919*. Sarajevo: Institut za islamsku tradiciju Bošnjaka, 2020.
- . *Snaga lične odgovornosti: prijatelji o Latinki Perović*. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Beogradu, 2008.
- Banac, Adil Zulfikarpašić/Vlado Gotovac/Miko Tripalo/Ivo. *Okovana Bosna*. Zurich: Bošnjački institut, 1995.
- Banac, Ivo. *Bošnjaci, komunizam i njegovo nasljeđe*, *Godišnjak BZK Preporod*, str. 108-115. n.d.
- . *Hrvati i Bošnjaci: Odnos hrvatske politike prema Bosnjacima za vrijeme Kraljevine SHS i za vrijeme NDH*. Zagreb: Časopis Behar br. 32-33, 1997.
- . *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji*. Zagreb: Globus, 1984.
- Bandžović, Safet. *Bosna i Hercegovina u koncepcijama Komunističke partije Jugoslavije 1941-1945*, str. 14-41. Posebna izdanja ANUBIH, n.d.
- . *Bošnjaci i antifašizam: Ratni realizam i odjek rezolucija građanske hrabrosti*. Sarajevo: Autorovo izdanje, 2010.
- . *Iseljavanje Bošnjaka u Tursku*. Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, 2006.
- . *Iseljavanje Muslimana iz Sandžaka*. Sarajevo: Biblioteka Ključanin, 1991.
- . *Koncepcije srpskog kulturnog kluba o preuređenju Jugoslavije 1937-1941*, *Prilozi*, str. 163-193. 2001.
- Barker, Elisabeth. *Britanska politika na Balkanu u II svjetskom ratu*. Zagreb: Globus, 1978.
- Begić, Dana. *Pokret za autonomiju Bosne i Hercegovine u uslovima sporazuma Cvetković-Maček*, *Prilozi* br. 2, str. 177-191. Sarajevo, 1966.

- Bergholz, Max. *Nasilje kao generativna sila: Identitet, nacionalizam i sjećanje u jednoj balkanskoj zajednici*. Sarajevo/Zagreb: Buybook, 2019.
- Bernwald, Zvonimir. *Povijest divizije Handžar: sjećanje i zapisi prevodioca u divizijskom štabu*. Gračanica: Monos, 2018.
- Bilandžić, Dušan. *Hrvatska moderna povijest*. Zagreb: Golden marketing, 1999.
- Bojić, Mehmedalija. *Historija Bosne i Bošnjaka*. Sarajevo: TKD Šahinpašić, 2001.
- Bougarel, Xavier. *Islam and nationhood in Bosnia and Herzegovina: Surviving empires*. 2017.
- Byford, Jovan. *Antisemitizam i "Jevrejsko pitanje" Jaše Tomića*. Peščanik, 17/11/2008.
[\(https://pescanik.net/antisemitizam-i-jevrejsko-pitanje-jase-tomica/\)](https://pescanik.net/antisemitizam-i-jevrejsko-pitanje-jase-tomica/)
- Cigar, Norman. *Genocid u Bosni : Politika "etničkog čišćenja"*. Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, 1998.
- Cohen, Philip J. *Srpski tajni rat: Propaganda i manipulacija historijom*. Sarajevo: Ljiljan, 1996.
- Čekić, Smail. *Genocid nad Bošnjacima u Drugom svjetskom ratu*. Sarajevo: Udrženje Muslimana za antigenocidne aktivnosti, 1996.
- Donia, Robert J. *Sarajevo: biografija grada*. Sarajevo: Institut za istoriju, 2006.
- Duraković, Nijaz. *Prokletstvo Muslimana*. Sarajevo, 1993.
- Đulabić, Sakib. *Sjeverno američko bogatstvo i islamski moral*. Zenica, 1994.
- Filandra, Šaćir. *Bošnjačka politika u XX. stoljeću*. Sarajevo: Sejtarija, 1998.
- . *Muslimani u Europi*. Sarajevo: Sejtarija, 1997.
- Filipović, Muhamed. *Bošnjačka politika: politički razvoj u Bosni u 19. i 20. stoljeću*. Sarajevo: Svjetlost, 1996.
- Gaće, Milovan Đilas/Nadežda. *Bošnjak-Adil Zulfikarpašić*. Bošnjački institut, 1995.
- Galić, Mirko. *Politika u emigraciji*. Zagreb: Globus, 1990.
- Hadžijahić, Atif Purivatra/Muhamed. *ABC Muslimana*. Sarajevo: Muslimanska biblioteka, 1990.
- Hadžijahić, Muhamed. *Muslimanske rezolucije iz 1941. godine*, str. 275-282. n.d.
- . *Od tradicije do identiteta*. Sarajevo: Svjetlost, 1972.
- . *Posebnost Bosne i Hercegovine i stradanje Muslimana*. Sarajevo: Centar za bosanskomuslimanske studije, 1991.
- Hasanbegović, Zlatko. *Jugoslavenska muslimanska organizacija 1929-1941 u ratu i revoluciji*. Zagreb: Bošnjačka nacionalna zajednica za Grad Zagreb i Zagrebačku županiju/Medžlis Islamske zajednice Zagreb, 2012.

- Hoare, Marko Attila. *Bosanski muslimani u Drugom svjetskom ratu*. Zenica: Vrijeme, 2019.
- Humo, Avdo. *Moja generacija*. Zenica: Vrijeme, 2019.
- Hurem, Rasim. *Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu 1941-1945*. Sarajevo/Zagreb: BNZ ZG/University press, 2016.
- . *Koncepcije nekih muslimanskih građanskih političara o položaju Bosne i Hercegovine u vremenu od sredine 1943. do kraja 1944. godine*, Prilozi: str. 533-548. n.d.
 - . *Pokušaj nekih građanskih muslimanskih političara da Bosnu i Hercegovinu izdvoje iz okvira Nezavisne države Hrvatske*, str. 191-221. Godišnjak Društva istražčara BIH, n.d.
- Hurem, Tasim. *Kriza NOP-a u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: Svjetlost, 1972.
- Imamović, Mustafa. *Bošnjaci u emigraciji*. Zurich: Bošnjački institut, 1996.
- . *Historija Bošnjaka*. Sarajevo: BZK Preporod, 1998.
 - . *Historija države i prava Bosne i Hercegovine*. Sarajevo: Magistrat, 2003.
- Isaković, Alija. *O nacionaliziranju Muslimana*. Zagreb: Globus, 1990.
- Jahić, Adnan. *Ideja autonomije Bosne i Hercegovine 1941-1945 u okvirima izvora i historijske rekonstrukcije*, Historijska traganja, 12, 2013, str. 155-183. n.d.
- . *O neuspjehu nacionaliziranja bosanskohercegovačkih muslimana u monarhističkoj Jugoslaviji*, 2010, u : *Facing the past, Searching for the future: The history of Yugoslavia in the 20th century*, Sremska Kamenica, str. 263-280. n.d.
 - . *Vrijeme izazova: Bošnjaci u prvoj polovini XX stoljeća*. Sarajevo/Zagreb: Bošnjačka nacionalna zajednica za Grad Zagreb i Zagrebačku županiju/Naučnoistraživački institut "Ibn Sina"/BIF Adil Zulfikarpašić , 2015.
- Jerinić, Rade. *Srpski generali u NDH*, Ekspres.net, 09.02.2019. n.d.
<https://www.ekspres.net/politika/srbi-generalni-u-ndh>
- Kamberović, Husnija. *Hod po trnju: Iz bosanskohercegovačke historije 20. stoljeća*. Sarajevo: Institut za istoriju u Sarajevu, 2011.
- Karić, Enes. *Prilozi za povijest islamskog mišljenja u BIH*. Sarajevo: El Kalem, 2004.
- Kljakić, Slobodan. *Istina o uništenju srpskih Jevreja i njeno falsifikovanje*. Politika, 07.01.2012.
<http://www.politika.rs/sr/clanak/203780/Istina-o-unistenju-srpskih-Jevreja-i-njeno-falsifikovanje>
- Kolanović, Nada Kisić. *Adem aga Mešić i hrvatska nacionalna ideja 1895-1918*, str. 1119-1140. Zagreb: Časopis za suvremenu povijest, 2008.

—. *Muslimani i hrvatski nacionalizam*. Zagreb: Hrvatski institut za povijest/Školska knjiga, 2009.

—. *Muslimanska inteligencija i islam u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*, God. 36., br. 3, str. 901-938. Zagreb, 2004.

Krišto, Jure. *Sukob simbola: Politika, vjera i ideologija u NDH*. Zagreb: Globus, 2001.

Lavić, Senadin. *Velikosrpska ideologija i hegemonizam: izvori genocida nad Bošnjacima*. (<http://instituteforgenocide.org/en/wp-content/uploads/2012/04/Velikosrpska-ideologija-i-ekspanzionizam-.pdf>)

Lozo, Stjepan. *Ideologija i propaganda velikosrpskog genocida nad Hrvatima: projekt Homogena Srbija*. Split: Naklada Bošković, 2019.

Mahmutčehajić, Atif Purivatra/Mustafa Imamović/Rusmir. *Muslimani i Bošnjaštvo*. Sarajevo: Muslimanska biblioteka, 1991.

Mahmutčehajić, Purivatra/ Imamović/. *Muslimani i Bošnjaštvo*. Sarajevo: Muslimanska biblioteka, 1991.

Malcolm, Noel. *Bosna: kratka povijest*. Sarajevo: Buybook, 2011.

Marković, Goran. *Anti – antifašizam kao sudbina? Još jednom o mistifikaciji zvanoj četnički antifašistički pokret otpora, Hereticus- časopis za preispitivanje prošlosti*, str. 155-157. n.d.

Matković, Hrvoje. *Povijest NDH, Drugo izdanje*. Zagreb: Pavičić, 2002.

Meštrović, Ivan. *Uspomene na političke ljude i događaje*. Zagreb: Nakladni zavod Matice Hrvatske , 1983.

Miletić, Vladimir Dedijer/Antun. *Genocid nad Muslimanima*. Sarajevo: Svjetlost, 1990.

Milosavljević, Olivera. *Činjenice i tumačenja: Dva razgovora sa Latinkom Perović*. Beograd: Helsinski odbor za ljudska prava u Srbiji, n.d.

—. *Levica i nacionalizam u Srbiji (Zbornik radova: Sloboda, jednakost, solidarnost i internacionalizam: izazovi i perspektive savremene levice u Srbiji)*. Beograd, 2008.

—. *Srpski intelektualci i rat 1933-1941, Zbornik radova s Dešanskih susreta*. 2012.

Milovanović, Nikola. *Draža Mihailović: Pripreme za konačni obračun*, http://www.znaci.net/00001/11_31.htm. n.d.

Nadoveza, Branko. *Milan Stojadinović: Politička, Privredna i Pravna Misao*. Beograd : Centar za mitološke studije Srbije, 2007.

- Nametak, Alija. *Sarajevski nekrologij*. Civitas, 2004.
- Omerdić, Muharem. *Sjećanje na reis uleme- Fehim ef. Spaho*. Preporod, Decembar 11, 2017.
(<https://www.preporod.com/index.php/sve-vijesti/drustvo/item/8609-sjecanja-na-reisu-l-uleme-fehim-ef-spaho>)
- Paković, Zlatko. "Desimir Tošić, razvejavanje stereotipa." *Politika*, 08.11.2008.
(<http://www.politika.rs/sr/clanak/64118/Kulturni-dodatak/Desimir-Tosic-razvejavanje-stereotipa>)
- Perić, Miodrag D. *Spoljna politika prve Jugoslavije 1935-1941*, u: *Politička revija*, br.4/2016, str. 203-204, Napomena: Naučni rad autora Miodraga D. Perića objavljen je na cirilici . n.d.
- Pervan, Tahir. *Čavkarica: Muslimanska krvava priča*. Međunarodni centar za mir, 1993.
- Petranović, Branko. *Istorijski Jugoslavije druga knjiga, Narodnooslobodilački rat i revolucija 1941-1945*. Beograd: Nolit - Beograd, n.d.
- . *Istorijski Jugoslavije, prva knjiga, Kraljevina Jugoslavija 1914-1941*. Beograd: Nolit - Beograd, n.d.
- Pilav, Muhamed. *U ustaškoj emigraciji s Pavelićem: Sjećanja vječitog pobunjenika, zatvorenika i bjegunci*. Zurich: Bošnjački institut, 1996.
- Purivatra, Atif. *Jugoslavenska muslimanska organizacija u političkom životu Kraljevine SHS*. Sarajevo: Svjetlost, 1977.
- . *Nacionalni i politički razvitak Muslimana*. Sarajevo: Svjetlost, 1972.
- . *Stav KPJ prema nacionalnom pitanju Muslimana u toku narodno – oslobodilačkog rata, Prilozi*, str. 491-531. n.d.
- Purivatra, Mustafa Imamović/Kemal Hrelja/Atif. *Ekonomski genocid nad Bosanskim muslimanima*. Sarajevo: MAG, 1992.
- Redžić, Enver. *Muslimansko autonomaštvo i 13. SS Divizija*. Sarajevo: Svjetlost, 1987.
- . *Sto godina muslimanske politike u tezama i kontroverzama istorijske nauke*. Sarajevo: ANUBIH/Institut za istoriju, 2000.
- Ristović, Milan. *Pokušaji NDH da uspostavi diplomatske odnose s Turskom 1931-1943, Istorijski 20. veka*, str. 59-73. n.d.
- Schwartz, Stephen. *Sarajevska ruža: Bilješke o Jevrejima Balkana*. Sarajevo: Arhipelag, 2006.
- Spahić, Mustafa. *Od hilafeta do rijaseta*. Sarajevo: El Kalem, 2015.
- Stanišić, Mihailo. *Projekti Velika Srbija*. Beograd: Službeni list, 2000.

- Stojadinović, Milan. *Ni rat ni pakt*. Rijeka: Otokar Keršovani, 1963.
- Sučeska, Mustafa. *Krvava čuprija na Drini*. Sarajevo, 2001.
- Sulejmanpašić, Zija. *13. SS divizija Handžar: Istine i laži*. Zagreb: Preporod, 2000.
- Suljević, Kasim. *Nacionalnost Muslimana: između teorije i politike*. Rijeka: Otokar Keršovani, 1981.
- Šarac, Nedim. *Uspostavljanje šestojanuarske režima 1929. godine sa posebnim osvrtom na Bosnu i Hercegovinu*. Sarajevo: Svjetlost, 1975.
- Šindler, Džon R. *Bosanski rat i teror: Bosna, Al Kaida i uspon globalnog džihada, Drugo izdanje*. Službeni glasnik, 2011.
- Trhulj, Sead. *Mladi muslimani*. Zagreb: Globus, 1992.
- Vojić, Fahrudin. *Smaknut jer je bio uz narod*. Stav, 27.05.2019. (<https://stav.ba/smaknut-jer-je-bio-uz-narod/>)
- Vrkatić, Lazar. *Izabrana djela knjiga 4*. Novi Sad: Mediterran Publishing, 2009.
- Zulfikarpašić, Adil. *Bosanski muslimani: Čimbenik mira između Srba i Hrvata*. Zurich: Bosanski institut, 1986.